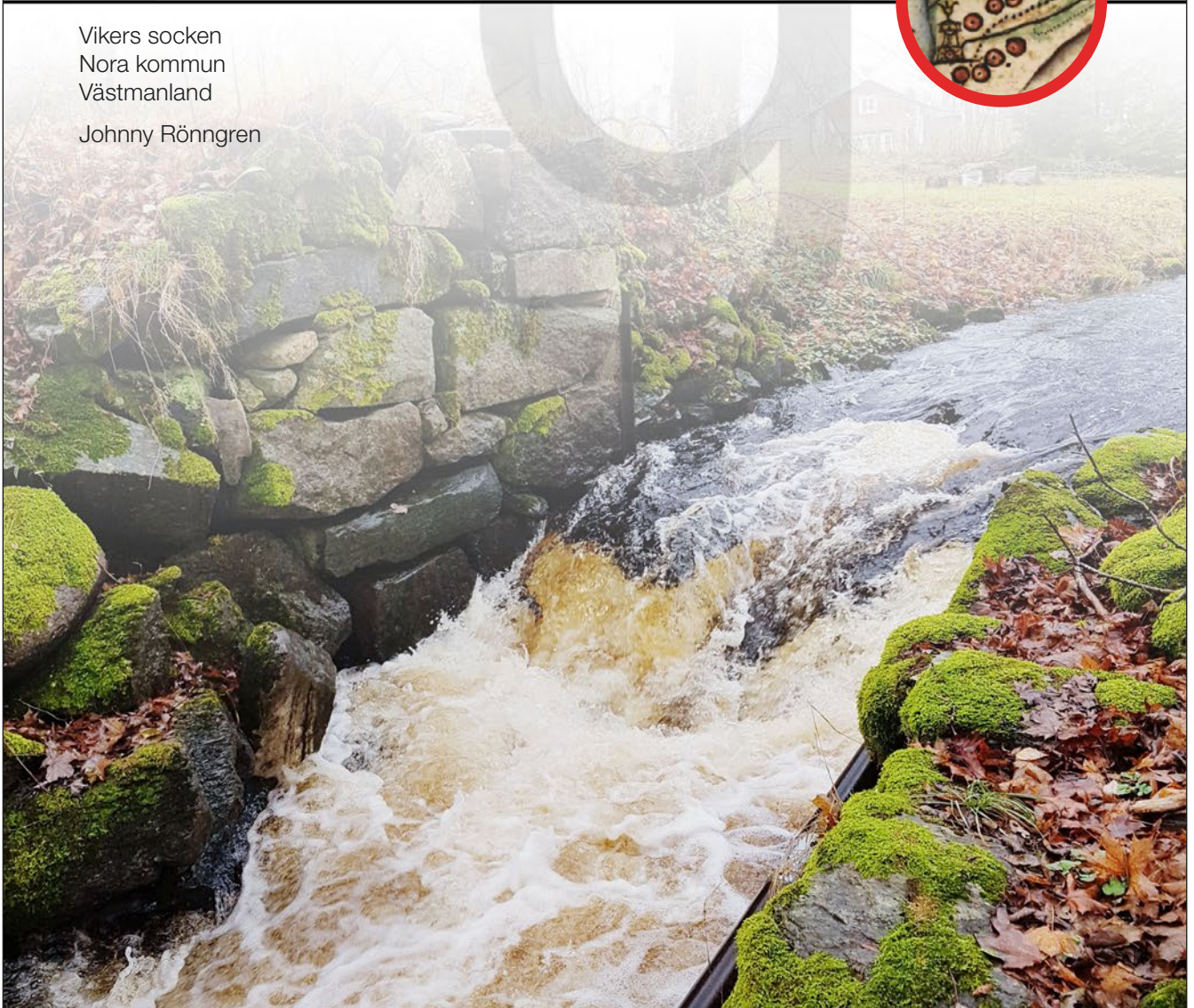

Kulturhistoriskt underlag för Venaån i Vikers socken

Vikers socken
Nora kommun
Västmanland
Johnny Rönngren

ARKEOLOGGRUPPEN I ÖREBRO AB

Radiatorvägen 11, 702 27 Örebro

Telefon 019-609 04 10

www.arkeologgruppen.se

arkeologgruppen@arkeologgruppen.se

Översiktskarta över Örebro län med platsen för inventeringen markerad i rött.

© 2022 Arkeologgruppen AB
Arkeologgruppen rapport 2021:52

Författare	Johnny Rönngren
Kvalitetsgranskning	Tomas Ekman
Grafisk form	Nina Balknäs
Omslagsfoto	Älvhyttans kvarndamm i Venaån.
Foto	Arkeologgruppen AB om inte annat anges i figurtexten.

Upphovsrätt, om inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.
Villkor finns tillgängliga på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>

Fastighetskartan: © Lantmäteriet Dnr: R50223371_200001

Terrängkartan, samt GSD-Översiktskartan: Lantmäteriet (CC0)

ARKEOLOGGRUPPEN AB RAPPORT 2021:52

KUNSKAPSUNDERLAG – INVENTERING

Kulturhistoriskt underlag för Venaån i Vikers socken

Vikers socken

Nora kommun

Västmanland

Johnny Rönngren

Lst dnr 584-2175-2021

TEKNISKA & ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Län	Örebro
Kommun	Nora
Landskap	Västmanland
Socken	Viker
Fastigheter	Flertal

Fornlämningsnummer	Flertal
Datering	Historisk tid

Typ av undersökning	Kunskapsunderlag
Länsstyrelsens beslutsdatum	2021-04-29
Länsstyrelsens diarienummer	584-2175-2021
Uppdragsnummer i Fornreg	202100579
Arkeologgruppens projektnummer	P21032

Projektleddare	Johnny Rönngren
Fältpersonal	Helmut Bergold, Johnny Rönngren

Undersökningstid	November 2021
Undersökt yta	6245 meter
Inmätningsteknik	Hand-GPS
Koordinatsystem	SWEREF 99 TM
Höjdsystem	RH 2000

Arkiv

Arkivmaterial förvaras tillsvidare hos Arkeologgruppen AB.

Digitalt arkiv

Digitala data förvaras tillsvidare hos Arkeologgruppen AB.

Fynd

Inga fynd påträffades.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Sammanfattning	7	Ändringar i vattendraget.....	72
Inledning	7	Högvattenavloppet	72
Syfte och frågeställningar	8	Venakärrets inlopp	75
Metod och genomförande	9	Venakärrets Utlopp.....	76
Bakgrund och kulturmiljö	10	Ändrat inlopp i Venaåns inlopp från Mogruveån.....	77
Landskapet	10	Igenfylld meander strax öster om väg 243	77
Venaån	10	Verksamheter vid Venaån	78
Platsens historia	11	Torvbrytning.....	78
Älvhyttan.....	11	Fiske.....	79
Venaången – Naturresevatet Venakärret.....	16	Tolkning	80
Nya Viker.....	20	Älvhyttan – Bergsmansbyn	80
Gamla Viker	22	Venaån och Wikers Gruvfebolag	82
Vikersgården/Kolbergsgården – Vikers Gruvbolag.....	23	Disponeringen av Venaån	82
Skrikarhyttan.....	25	Referenser	86
Råskog	26	Kartbilaga	88
Fornlämningsbild före inventering	31		
Resultat	33		
Objekt 1 dammvall – L2021:8327	36		
Objekt 2 dammvall – L1979:2090	37		
Objekt 3 hyttområde – L1980:5687	39		
Objekt 4 kvarn – L1979:2094	41		
Objekt 5 dammvall – L2021:8328	42		
Objekt 6 bytomt/gårdtomt – L2021:8329	47		
Objekt 7 husgrund, historisk tid – ej KMR-registrerat.....	49		
Objekt 8a–b rensvall – ej KMR-registrerat.....	49		
Objekt 9 bro – ej KMR-registrerat	50		
Objekt 10 husgrund, historisk tid – L2021:8330.....	51		
Objekt 11 röjningsröse – ej KMR-registrerat.....	53		
Objekt 12 stenmurar – ej KMR-registrerat	54		
Objekt 13 bro – ej KMR-registrerat	57		
Objekt 14 rensvall – ej KMR-registrerat	58		
Objekt 15 dammvall – L2021:8331	59		
Objekt 16 uppforderingsanläggning – L1980:5044.....	63		
Objekt 17 källa med tradition – L2021:8332..	65		
Objekt 18 bro – L2021:8333	68		
Objekt 19 färdväg – L2021:8334	69		

SAMMANFATTNING

På uppdrag av Norconsult AB och Länsstyrelsen i Örebro län, Enheten Vatten och naturmiljö, har Arkeologgruppen AB skapat ett kunskapsunderlag för Venaån. Kunskapsunderlaget är baserat på resultaten av kart- och arkivstudier samt fältinventering. Inför utförd inventering fanns fyra registrerade lämningar inom området. I och med arbetet har åtta nya lämningar registrerats. Vid inventeringen påträffades även sju objekt, vilka inte registrerades i KMR, men som utgör spår efter mänsklig verksamhet från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal och som närmare behövde förklaras i syfte att inte missta dem för arkeologiska lämningar.

De registrerade lämningarna utgjordes av:

- 4 dammvallar (3 övrig kulturhistorisk lämning, 1 fornlämning)
- 1 husgrund (jordkällare, fornlämning)
- 1 hyttområde (Älvhyttans masugn, fornlämning)
- 1 bytomt (Älvhyttans bytomt, övrig kulturhistorisk lämning)
- 1 kvarn (Älvhyttans husbehovskvarn, fornlämning)
- 1 källa med tradition (fornlämning)
- 1 uppfodringsanläggning (Vikers konstkanal, övrig kulturhistorisk lämning)
- 1 bro (övrig kulturhistorisk lämning)
- 1 färdväg (Wikern-Möckelns järnväg, övrig kulturhistorisk lämning)

De ej registrerade lämningarna utgjordes av:

- 1 husgrund (vid bebyggd lägenhetsbebyggelse)
- 2 rensvallar (röjningssten från åker/vattendrag)
- 1 röjningsröse (restriktiv hållning, ensamliggande)
- 2 broar (internt bruk, kopplad till sentida bebyggelse)
- 1 stenmur (omgärdar åkermark ännu i bruk)

Venaån har sedan 1500-talet, möjligen redan under 1300-talet, fungerat som vattenkraft-resurs till Älvhyttans hytta. Utöver hyttan har Älvhyttans by haft minst en kvarn längs vattendraget. Förutom att Venaån utgjorde en livsviktig resurs för det protoindustriella bergsbruket i Älvhyttan nyttjade bergsmännen även de topografiska förutsättningarna kring vattendraget för hävdandet av våtmarksängar för slåtter. År 1861 nedblåstes masugnen i Älvhyttan.

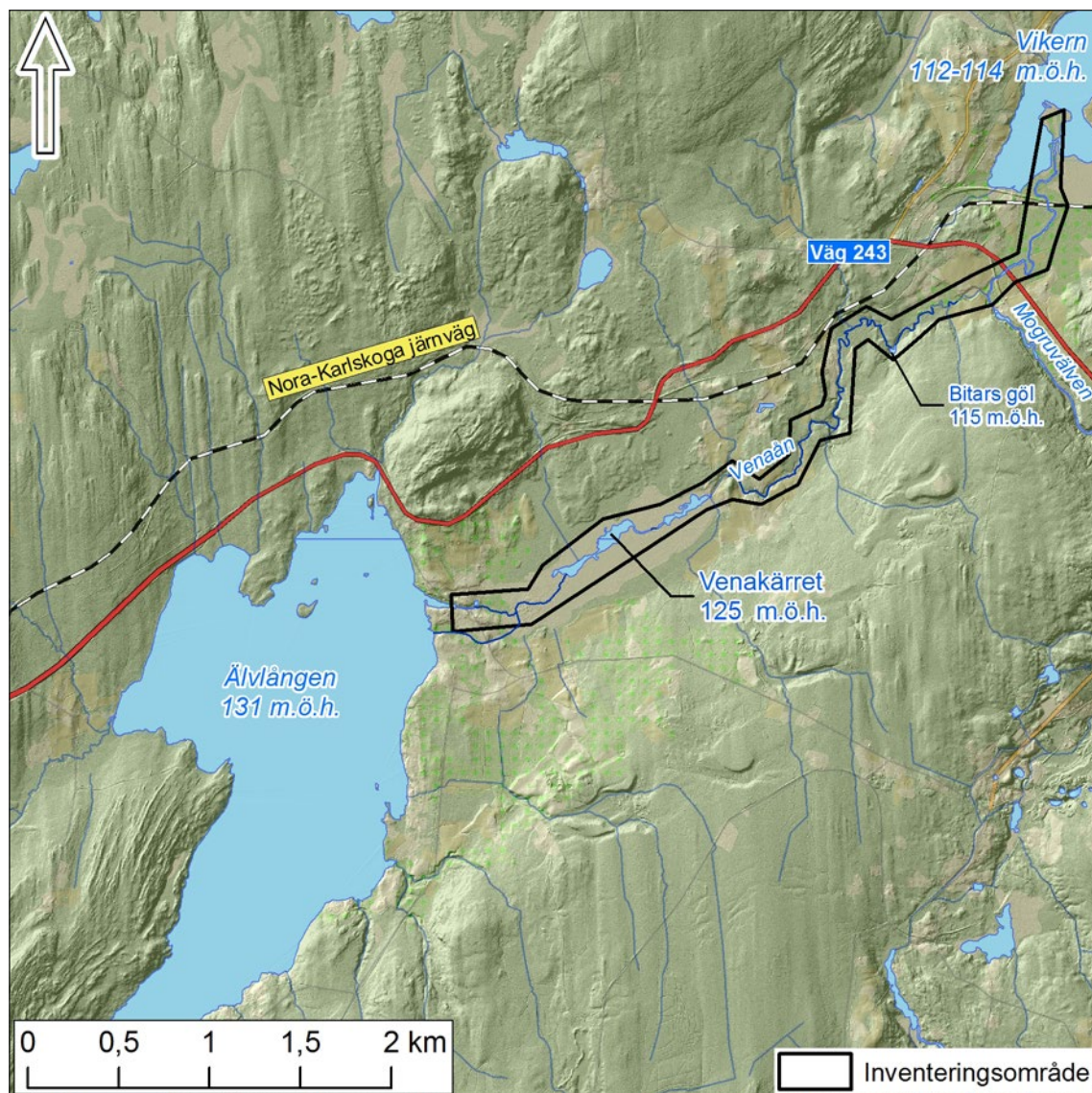
Kring år 1860 nyttjades Venaån som vattenkraftsresurs vid den industriella gruvbrytningen vid Vikersfältet då en damm anlades i syfte att driva en konstgång. Under 1800-talet skedde en bebyggelseexpansion längs Venaån och den tidigare skogsmarken längs ån ersattes av åker-, ängs- och hagmarker.

INLEDNING

Länsstyrelsen i Örebro län, enheten Vatten och naturmiljö, hade givit Norconsult AB i uppdrag att utföra en övergripande biotopkartering av Venaån. I Norconsults uppdrag ingick även att bedöma huruvida planerade åtgärder, vid biotopåterställning, kunde komma att beröra kulturlämningar. Norconsult AB gav i uppdrag åt Arkeologgruppen AB att utföra en inventering av arkeologiska lämningar och en beskrivning av kulturmiljön längs Venaån. Inledningsvis skulle sträckan mellan Venakärrets utlopp och väg 243 inventeras, vilket var samma sträcka som Norconsult AB hade att inventera. Uppdraget kom dock att utökas på önskemål från Länsstyrelsen i Örebro, enheten Vatten och naturmiljö, till att

omfatta hela sträckan, från Älvhyttan till Venaåns utlopp i Vikern. Därmed bekostades arbetet både av Norconsult AB för den ursprungliga förfrågan och Länsstyrelsen i Örebro län, för den utökade delen av inventeringen. Handläggare vid Länsstyrelsen i Örebro län, enheten Plan och kultur, öppnade ärende i Fornreg och har granskat och godkänt registrerade lämningar och rapport.

Fältarbetet utfördes under november 2021. Uppdraget är kopplad till ett ärendet vid enheten Vatten- och naturmiljö inom Länsstyrelsen i Örebro län, vilken fattade beslut i ärendet den 29 april 2021.

Figur 2. Inventeringssträckan längs Venaån mellan sjöarna Ävlången och Vikern.
Skala 1:40 000.

SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR

Syftet med uppdraget var att i ett kunskapsunderlag beskriva de lämningar och verksamheter som förekommit längs Venaån. Kunskapsunderlaget skulle innehålla redogörelser för de olika verksamheterna längs vattendraget och hur de utvecklats med tiden. Det skulle även redogöra för hur olika vattenverksamheter hänger ihop inom, men även utanför, det aktuella inventeringsområdet. Kunskapsunderlaget ska utgöra underlag för kommande vattenvårdsåtgärder där hänsyn till kulturmiljöer behöver iaktas.

Från Länsstyrelsen kom även ytterligare frågeställningar som man önskade kunna besvara utifrån kart- och arkivstudier:

- historik över markutnyttjandet inom Venakärrets naturreservat
- eventuella förändringar i Venaåns lopp
- källor som tyder eventuell på djupgrävning och breddning av Venaån nedströms Venakärrets utlopp

METOD OCH GENOMFÖRANDE

Arbetet inleddes med arkiv-, litteratur- och kartstudier och omfattade en genomgång av de digitala arkiven. Först gjordes en sökning i Kulturmiljöregistret (KMR) med nedladdning av redan registrerade objekt i syfte att klarlägga den kända fornlämningsbilden i området. Vidare gjordes en kontroll av eventuella tidigare kulturhistoriska insatser i form av inventeringar eller undersökningar i området där Almunga AB inventerat dammen vid Älvhyttan.

Därefter genomfördes en genomgång och djupanalys av Lantmäteriets digitala kartmaterial, vilket innefattar Rikets allmänna kartverk, Lantmäteristyrelsens kartarkiv och Lantmäterimyndighetens kartarkiv. Syftet var att hitta eventuella försvunna bebyggelseenheter eller andra idag försvunna, men tidigare karterade lämningar inom inventeringsområdet. Kartakterna kan även innehålla tillhörande kartbeskrivningar och protokoll som kan ge ökad förståelse för hur området nyttjats över tid.

Vid arkivstudier har också arkiv från Bergskollegium, hyttstämprotokoll från Nora bergslag och bergsjordeböcker studerats. Lika så undersöktes Vikers gruvebolags arkiv vid Arkivcentrum i Örebro. Dessa protokoll kan i vissa fall innehålla detaljer i form av ålder, syfte och funktion rörande de olika lämningarna och verksamheter inom vattendraget.

På Vikers hembygdsförenings hemsida finns ett bildarkiv med ett flertal äldre fotografier över personer, verksamheter och byggnader kopplade till Älvhyttan. Ett flertal bilder från hemsidan används i föreliggande rapport.

Efter arkivstudierna genomfördes en fältinventering, vilket innebar att inventeringsområdet besiktigades okulärt i syfte att hitta ej tidigare kända forn- och/eller kulturlämningar ovan mark. Vid fältinventeringen utnyttjades resultaten från arkivstudierna som vägledning. Vidare besöktes redan registrerade lämningar i syfte att klarlägga huruvida deras antikvariska status, lämningsbeskrivning och bedömning av lämningstyp var korrekt. Ändringar och nyregistreringar infördes därefter i Kulturmiljöregistret i samråd med Länsstyrelsen i Örebro län och Riksantikvarieämbetet.

I föreliggande rapport förekommer även objekt, vilka inte har registrerats i kulturmiljöregistret då lämningarna inte betraktas som arkeologiska lämningar. Dessa utgörs bland annat av husgrund, broar, stenmurar och rensvallar, vilka bedömts ha anlagts under 1900-tal eller ännu anses vara i bruk. Lämningarna utgör emellertid spår efter mänskliga aktiviteter och verksamheter. De behandlas i rapporten i syfte att förklara deras funktion och ålder för att de inte ska kunna misstolkas som arkeologiska lämningar.

BAKGRUND OCH KULTURMILJÖ

Figur 3. Nedströms Älvhyttans by rinner Venaån genom det så kallade Venakärret som utgör Svealands största rikkärr. Foto från nordväst.

Landskapet

VENAÅN

Venaån är belägen mellan sjöarna Älvlången i sydväst och Vikern i nordöst. Inga större vattendrag har sina inlopp i Älvlången utan sjön erhåller sitt vatten från ett flertal mindre sjöar och vattendrag i omgivningen. Nedströms Venaån och sjön Vikern kallas vattendraget för Hagbyån och Hammarbyån och har sitt utlopp i sjön Väringen och är därmed en del av Arbogaåns vattensystem. Venaåns totala längd är 6245 meter med en fallhöjd om 18 meter, från Älvlången 131 meter över havet till sjön Vikern på 113 meter. Vattendragets strömförhållande är till större delen lugnt flytande längs en sammanlagd sträcka om 4500 meter, medan resterande sträcka i varierande grad utgörs av svagt strömmande till forsande partier (LST 2004). Detta återspeglas även i fallhöjden som är mycket flack längs Venakärrets naturreservat och öster om Bitars göl.

Jordarterna längs Venaån utgörs av morän längs de strömmande och forsande partierna av vattendraget medan de lugnt flytande partierna längs Venakärret och kring vattendragets utlopp omges av torv eller lersilt.

Figur 4. Nordväst om Bitars göl finns ett forsande parti av Venaån. Foto från sydöst.

Figur 5. Venaån vid utloppet till Vikern. Nedströms Bitars göl är vattendraget lugnt flytande. Foto från söder.

Platsens historia

Venaån rinner genom fyra bergsmansbyar och två kronohemman, vilka på olika vis nyttjat området kring vattendraget. Av bergsmansbyarna var det enbart Älvhyttan vars by och hytta var belägna längs Venaån. Även byns inägomarker låg längs vattendraget.

De övriga byarna Nya Viken, Gamla Viken och Skrikarhyttan var belägna längs andra vattendrag. Deras andel vid Venaån utgjordes ursprungligen främst av utmark i form av skogsmark. De två kronohemmanen Vikersgården och Råskog utgjorde inga bergshemman med egna hyttor utan drev främst jordbruk med åker-, ängs- och hagmark belägna vid Venaåns utlopp i Viken.

Från och med sent 1700-tal och under 1800-talet skedde en bebyggelseexpansion längs Venaån. Gårdar utflyttades och lägenhetsbebyggelser i form av torp och arbetarbostäder uppfördes i nära anslutning till vattendraget. Detta medförde även en förändring av naturen längs ån där utmarkens skogar ersattes av stenröjda och utdikade åkrar, öppen hagmark och strandnära ängar. Då gruvorna vid Vikersfältet brukades, under andra hälften av 1800-talet, dämades Venaån upp vid Dammtorp. Syftet med dammen var att driva en konstgång som pumpade upp vatten från gruvorna och forslade upp malm.

ÄLVHYTTAN

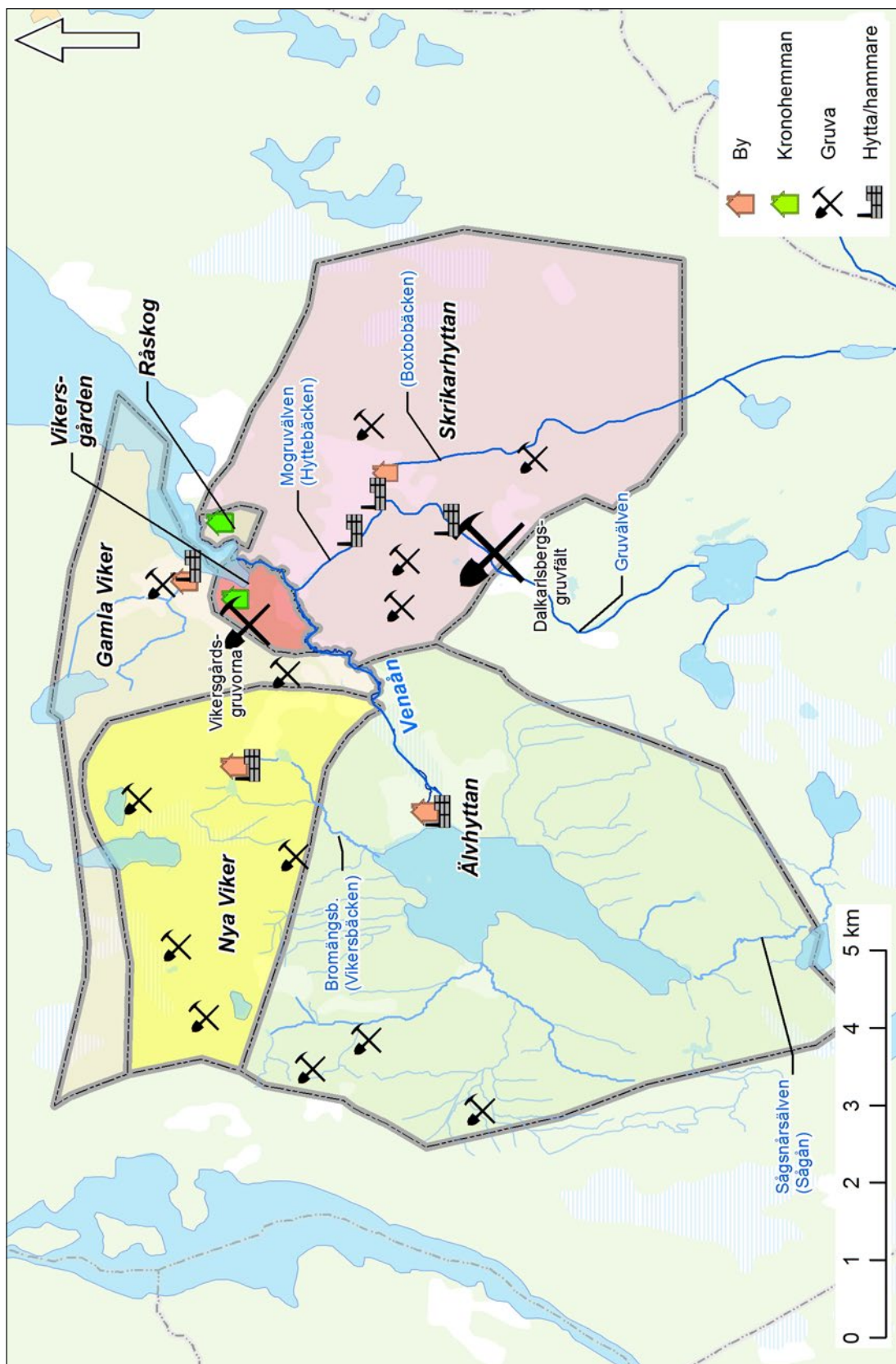
Det äldsta säkra belägget för omnämnandet av Älvhyttan härrör från 1539 års jordebok (Johansson 1881–82:207). Emellertid anses det med förbehåll troligt att Älvhyttan indirekt omnämns redan år 1345 i samband med att Kung Magnus Eriksson donerade hyttan till biskopen i Strängnäs (ibid: 82). Verksamheten vid hyttan nedlades år 1861 (Johansson 1881–82:210). I jordeboken från 1823 anmärks att Älvhyttan anses ha varit den äldsta hyttan i Nora bergslag (Jordeboken 1754–1823:276(16)). Blåsningstiden anges årligen ha varit 150–160 dygn. Malm hämtades från gruvor inom ägorna samt från Dalkarslberget (L1980:4713) och det producerade tackjärnet såldes till bruk i både Värmland och i Örebro (Jordeboken 1754–1823:276,

Hyttstämmaprotokoll 1740–1825:983). Hyttan förekommer i kartor från åren 1688, 1704–05, 1783, 1785, 1816 och 1828 (LMS 1688: S8:12, LMS 1705: S69-1:2, LMS 1704–05: S52-1:2, LMS 1783: S69-38:2, LMA 1785:18-VIK-8, LMA 1816:18-VIK-35, LMS 1828: S69-38-4) LMA 1845:18-VIK-32).

Enligt de äldsta geografiska kartorna från åren 1688 och 1704–05 utgjordes byn av sju bergshemman fördelat på 14 gårdar och hörde tillsammans med Skrikarhyttan till sockens största byar (LMS 1688: S8:12, LMS 1704–05: S52-1:2). I den tillhörande listan i kartan från åren 1704–05, anges att det fanns sex skvaltkvarnar, en masugn och nitton osmundsmedjor inom Älvhyttans ägor. Dessvärre är varken läget för osmundsmedjorna eller kvarnarna utritade i kartan. Emellertid är en såg och kvarn markerade längs Sågsnårsälven, tidigare kallad Sågåån som utmynnar i Älvlångens södra del (se namn LMS 1873: S69-38:2). Både dammen och sågen saknas i Kulturmiljöregistret då de inte är registrerade, men sågen har enligt den lokala hembygdsföreningen, synliga lämningar bevarade. Sågen omnämns årligen i Bergtingsrättsprotokoll från åren 1828–1851 där det anges att den sågade mellan 80–120 stockar årligen.

Byn och hyttbacken var belägna strax nedströms Älvlångens utlopp i Venaån. Nedströms hyttan övergår vattendraget i ett vidsträckt lugnflytande våtmarksområde som användes som slåtterängar. Av dessa ängar utgjorde den så kallade Venaängen, numera Venakärrets naturreservat, en betydande andel av byns inägomark längs Venaån. Tommy Lennartsson och Anna Westin har i en rapport över historisk ekologi vid Venakärret och Älvhyttan närmare beskrivit det historiska bruket av ängs- och åkermarkerna inom byn (Lennartsson & Westin 2019).

Även storskifteskartorna från åren 1783 och 1785 ger en översiktlig bild av hur marken inom Älvhyttan längs Venaån har disponerats vilket stämmer överens med de äldsta kartorna från tidigt 1700-tal. I storskifteskartan syns förutom hyttbacken och den omgivande byn även en damm vid Älvlångens utlopp i Venaån (LMS 1783: S69-38:2). Nedströms Venakärret utgjordes marken av skogsmark.

Figur 6. Ägobild av gårdar och byar enligt geometrisk karta från åren 1704-05 (LMS 1705:S69-1:2). I kartan ses även läge för gruvor och hyttor som under historisk tid var i bruk inom ägorna. Skala 1:80 000.

Figur 7. Geometrisk karta från år 1705 där Venaån ses rinna genom Älvhyttan och utgöra ägogräns för ett flertal byar och gårdar. Inägomark i form av ängar är färgad grönt medan skogsmarken är okolorerad och markeras av träd (LMS 1705:S69-1:2).

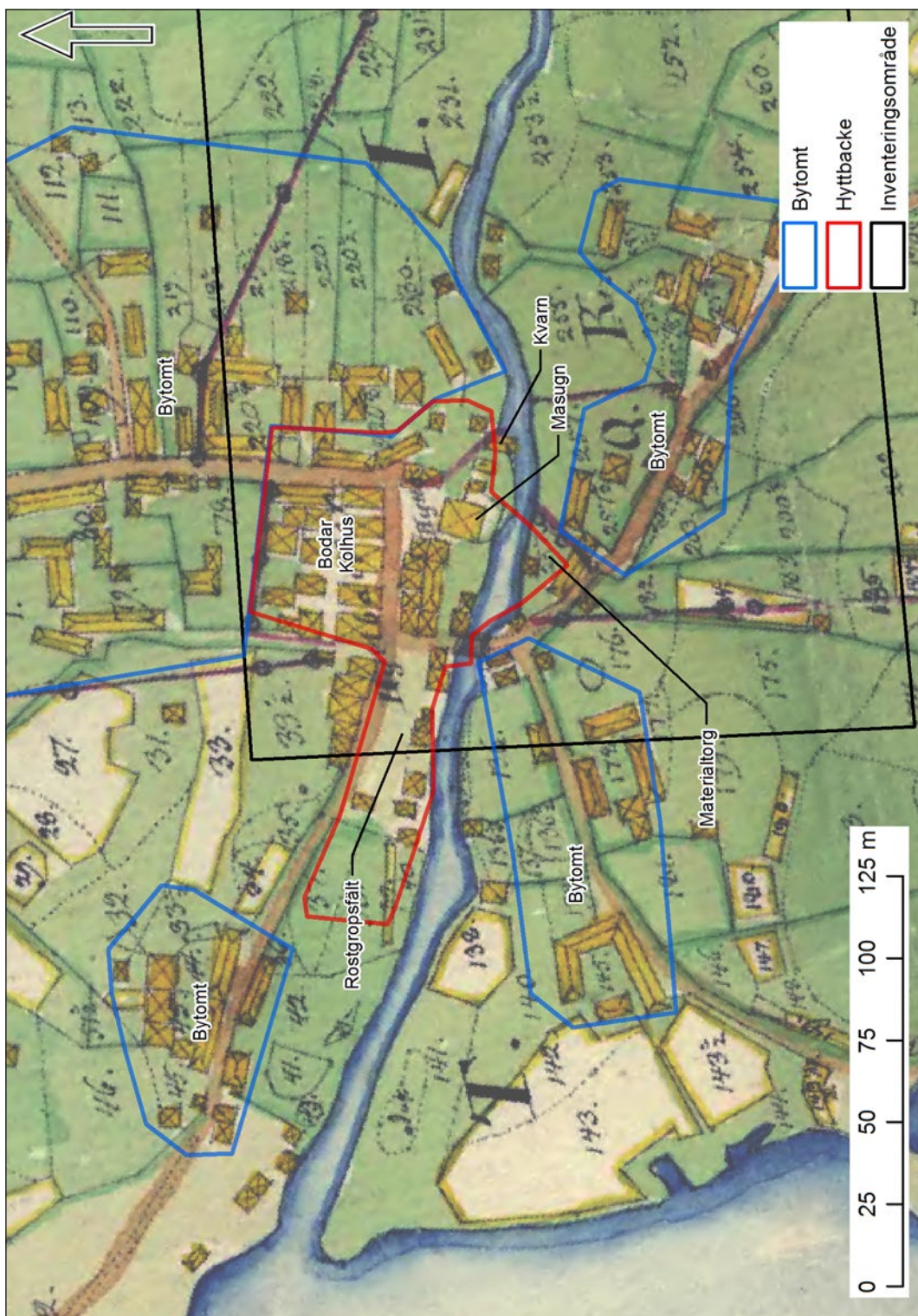
Laga skifteskartorna från åren 1828 och 1845 ger en desto mer detaljerad bild då byggnader, åker-tegar och slåtterängar är utritade och taxerade (LMS 1828:S69-38:4, LMA 1845:18-VIK-32). Orsaken till att det förekommer två karthandlingar över laga skifte åren 1828 och 1845 beror på att arbetet med laga skiftet inleddes och den första kartan upprättades år 1828. Därefter kom det att dröja fram till år 1845 innan laga skifte slutligen fastställdes varvid ytterligare en karta upprättades. De båda kartorna är emellertid i stort identiska med varandra och innehåller samma kartnummer på de taxerade markytorna.

Älvhyttans by var en typisk bergsmansby där gårdarna anlagts runtom hyttbacken, på båda sidor om vattendraget. Hyttbacken utgjordes av en masugn, bälghus, stampverk, tiondebod, rostgropar, kolhus och övriga bodar (LMA 1816:18-VIK-35). Nedströms masugnen fanns även en

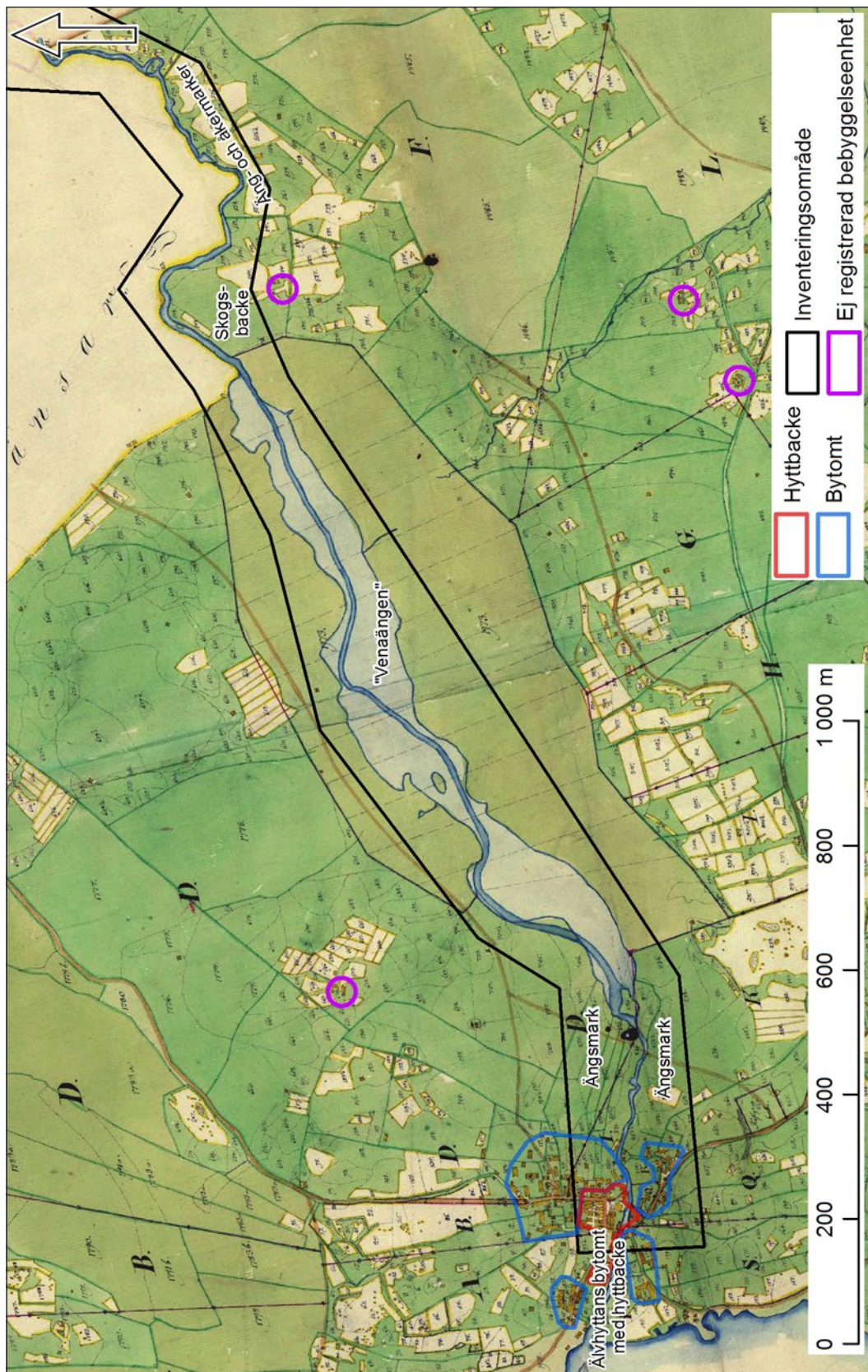
kvarn. Då hyttan nedlades år 1861 fortsatte kvarnen att vara i drift fram till 1950-talet (AD 74/1954). Mellan storskifteskartan år 1783 och laga skifteskartan från år 1828 syns skillnader i landskapsutnyttjandet nedströms Venakärret. Den tidigare skogsmarken hade år 1828 ersatts med ett öppet landskap bestående av små åkerskiften och ängsmarker närmast vattendraget. Sannolikt var det torpare, vilka utlokaliserats på de tidigare utmarkerna, som stod för röjningen och uppodlingen av marken söder och öster om Venakärret. Utifrån laga skifteskartan år 1828 förefaller minst tre torp i området vara okända och inte registrerade i Kulturmiljöregistret. Enligt häradskartan åren 1864–67 saknas ovan nämnda torp, sannolikt sedan ett flertal gårdar, däribland Venen, utflyttats i området efter laga skiftets fastställande år 1845 (LMA 1845:18-VIK-32, RAK 1864-67:J112-72-14.)

Figur 8. Älvhyttan enligt stor-skifteskarta från år 1783 (LMS 1783:S69-38:2). Inäggarna har i kartan grön färg medan skogsmarken är okolorerad. I kartan ses att området nedströms Venakärret utgörs av skogsmark. Dammen och hyttbacken är markerade med svarta cirklar.

Figur 9. Detalj från laga skifteskarta från år 1828 (LMA 1828:18-VIK-32). Vid Venaåns inlopp från Älvlången fanns en damm med hyttbacken och bytomter nedströms. Nedströms byn övergår vattendraget i sanka våtmarker. Skala 1:2 000.

Figur 10. Älvhyttan enligt laga skifteskartan från år 1828. Området nedströms Venakärret är till skillnad från storskifteskartan uppodlat med åker- och ängsmarker. Skala 1:10 000.

VENAÄNGEN – NATURRESERVATET VENAKÄRRET

Den första detaljerade kartakten över området kring Venakärret utgörs av storskifteskartan från år 1783 (LMS 1783:S69-38:2) (se exempelvis figur 8). Enligt storskifteskartan fanns inom området för naturreservatet tre marktyper bestående av skog, inhägnade vretar och ängsmark.

Den norra delen av naturreservatet utgjorde del i det så kallade "Uggelskogsskiftet", vilka angränsade mot inägorna till byn och mot Venaängen. Inägorna var enligt kartan avgränsade mot skogen i form av gärdesgårdsstängsel, vilket antyder att man velat skydda inägorna mot boskap då skogen nyttjats för bete. Topografiskt befinner sig delar av skogstegarna omkring en meter ovan Venakärrets nivå, vilket bör antyda att delar av skogsmarkerna varit sankade med goda förutsättningar för bete eller lövtäkt. Som även framgår i Lennartssons och Westins rapport kunde skogsbete förekomma i avkolade skogar sedan gräs och ungskog vuxit upp (Lennartsson & Westin 2019).

De västra delarna av naturreservatet var belägna inom byns inägor och omfattar markslag, vilka beskrivs som "ett stycke av Vena", vretar och ängar. Topografiskt var de belägna omkring 1-2 meter högre än Venaängen. Enligt kartan framgår även att dess ägor var inbördes inhägnade emot de övriga inägorna, vilket återigen antyder på att man velat hålla djur inne eller ute från det berörda skiftet. Termen "vret" innebär generellt att det rör sig om mark som nyttjats för odling. Vretarna befinner sig till större delen höjdmässigt omkring en meter ovan den sankade Venaängen och bör därmed ha utgjort del i en våtmarkszon. Sannolikt har uppodling endast varit möjlig inom delar av vretarna eller då förutsättningar varit gynnsamma och vattennivån inte alltför hög. De ägoskiften, vilka benämns som "ett stycke av Vena" var höjdmässigt belägna 0-1 meter ovan Venaängen. Att de är inhägnade tyder på att marken nyttjats som betesmark men sannolikt även som slätter- och ängsmark.

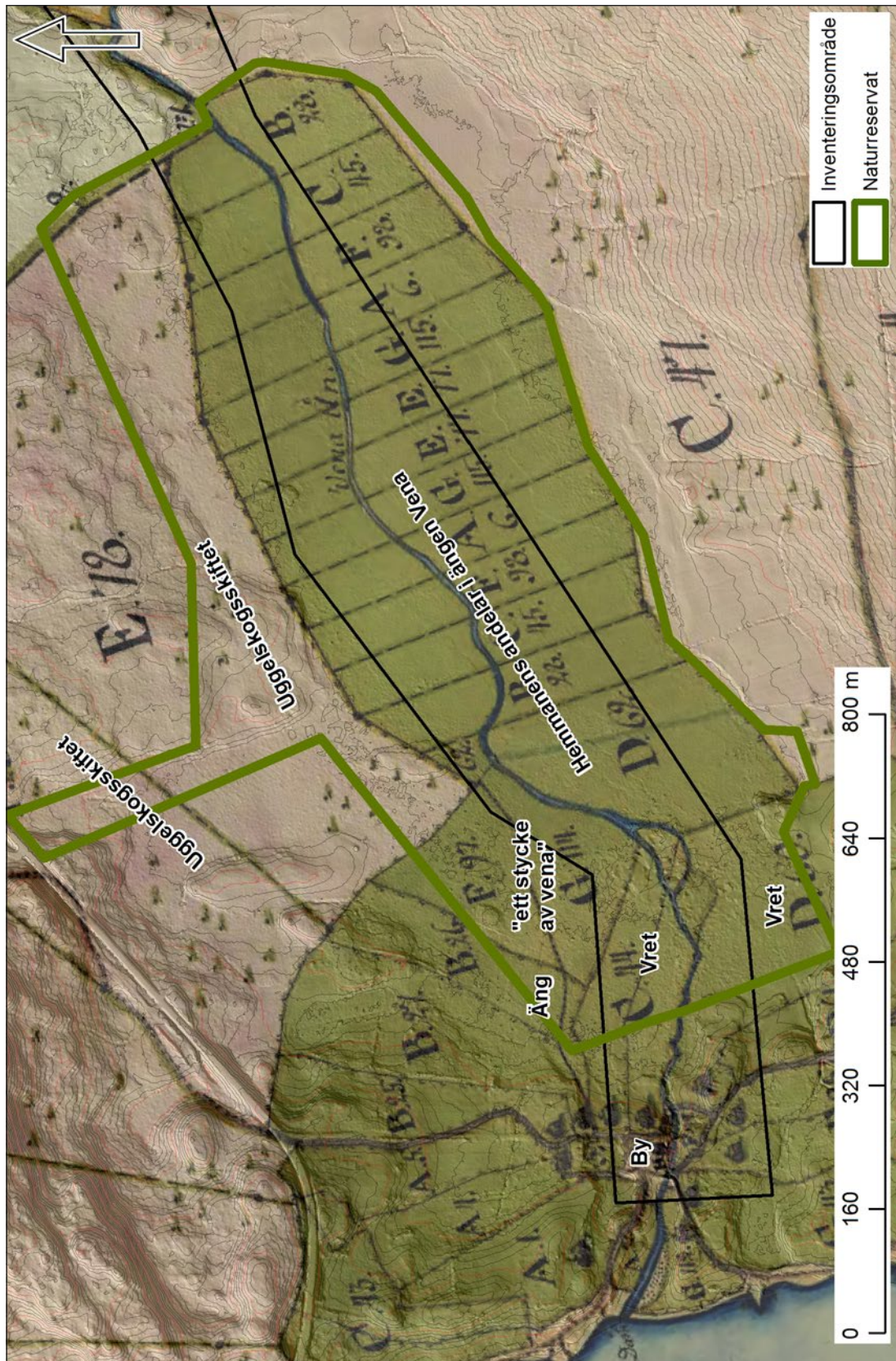
Venaängen är belägen omkring 125 meter över havet och var indelad i 13 skiften mellan de sju hemmanen där vardera hemman erhöll två skiften förutom hemmanet med kartbeteckning D som erhöll ett större skifte motsvarande två

små. Vardera skifte var omkring 27 000 kvadratmeter stort med en ungefärlig längd om 440 meter och bredd om 60-70 meter.

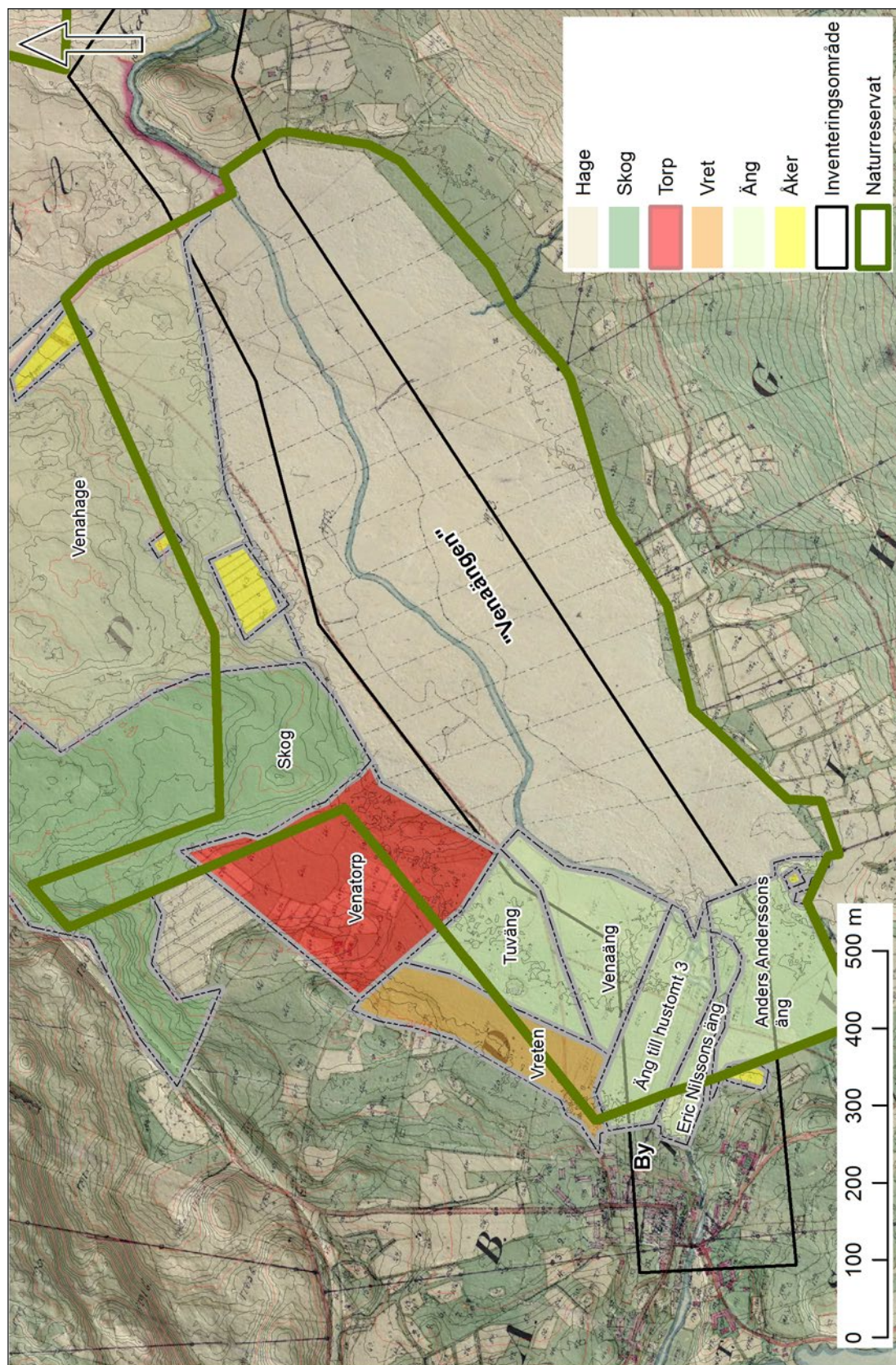
Laga skifteskartorna från åren 1828 och 1845 ger en desto mer detaljerad bild över hur området inom Venakärrets naturreservat nyttjades och hur nyttjandet har utvecklats sedan den föregående kartan upprättades år 1783 (LMS 1828:S69-38:6, LMA 1845:18-VIK-32). Stora delar av den tidigare skogsmarken, norr om Venaängen hade ersatts av äng- åker och hagmarker och torpbebyggelse uppförts vid två platser. Torpen benämns generellt som Venatorp och termen nyttjas för ett flertal nyuppförda torp inom Älvhyttans ägor. Ett flertal av dessa torp inom Älvhyttan är inte registrerade i kulturmiljöregistret. Om fysiska lämningar efter dem finns bevarade kan de eventuellt bedömas som forn-lämning.

Marken norr och nordväst om Venaängen nyttjades både av hemmansägarna, vilka var bosatta i byn samt av torparna som var utlokaliserade runtom Venaängen. Därmed utgjorde delar av reservatet både inägomark för ett torp medan det utgjorde utmark för hemmansägarna i byn.

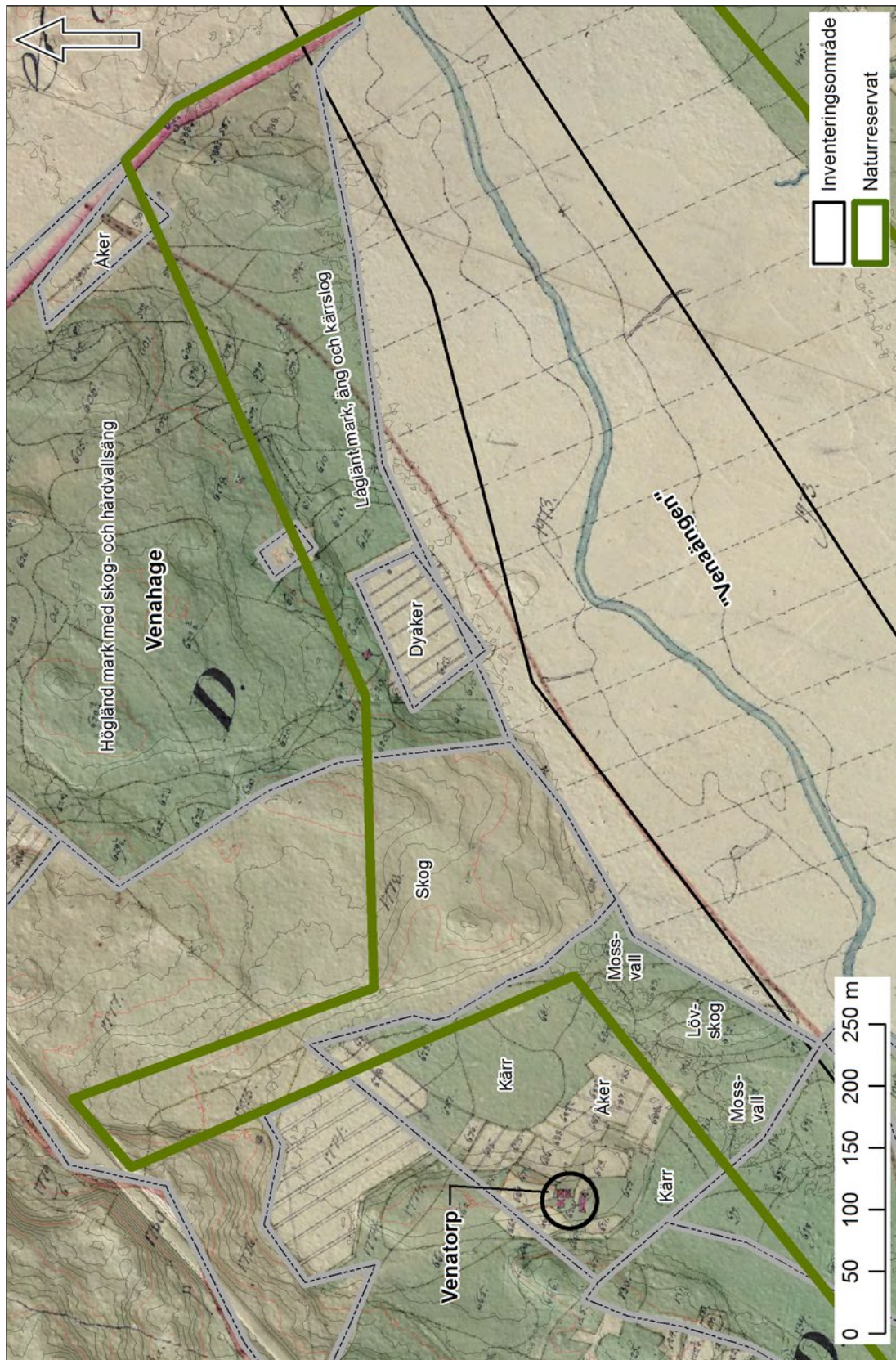
Ett av Venatorpen, "Anders Hinderssons Venatorp", var uppfört väster om en skogklädd höjd nordväst om Venaängen. Anders Hindersson var boende i Älvhyttans by och bergsman med ett flertal förtroendeuppdrag såsom nämndeman och sexman (en av de sex i socknen kyrklig förtroendevalda) (LMA 1848:18-VIK-32). Till Hinderssons torp hörde en markyta om cirka 6 hektar, vilken i sin sydvästra del anslöt mot Venaängen. Torpets hustomt låg som närmast omkring 100 meter nordväst om reservatets gräns och utgjordes av ett flertal byggnader vilka bör ha bestått av boningshus med tillhörande fähus och ekonomibyggnader. Marken invid hustomten utgjordes av källand, åkertegar och stenlindor. Den resterande marken till torpet, utgjordes av taxerad ängsmark som beskrivs i termer som "dråg, kärr, dåligt kärr, mossvall, skogsmosse, kulle med lövskog". På marken som hörde till torpet förväntades torparen få sin huvudsakliga försörjning, genom att bruka åkermarken medan ängsmarken skulle föda kreatur. Då torpets tillhörande mark beskrivs ha varit av sämre kvalitet har det sannolikt rört sig

Figur 11. Markslag inom Venakärrets naturreservat, enligt storskifteskartan från år 1783 (LMS 1783:S69-38:2). År 1783 utgjordes marken inom reservatet av skog i norr, inägomark i väst och dominerades av Venaängen som var uppdelad i 13 ägolotter fördelade mellan hemmanen. Skala 1:8 000.

Figur 12. Markslag inom Venakärrets naturreservat, enligt laga skifteskartan år 1845 (LMA 1845:18-VIK-32). Områdets västra del utgjordes även vid denna tid av inägomark hörande till byns hemman. Skogsmarken i naturreservatets norra del har ersatt av torpbebyggelse med tillhörande åkermark och en hage. Skala 1:8 000.

Figur 13. Detalj över markbeskrivningarna, enligt laga skifteskartan år 1845, inom reservatets nordvästra del (LMA 1845:18-V/K-32). Området domineras av en skogbevattad höjd med ett torp på sin västra sida och hagmark på östra sidan. Skala 1:5 000.

om mindre boskap såsom getter. Inget av torpets ängsmarker beskrivs ordagrant ha fungerat som hagmark utan förefaller mestadels ha utgjorts av slåtter- och täktmark som främst nyttjats för vinterfoder.

Den nordvästra delen av naturreservatet utgjordes vid tiden kring laga skiftet år 1845 av Anders Hinderssons "Venahage" och dennes skog. De höglänta delarna av Venahagen beskrivs som en blandning av skog och hårdvallsäng. Närmare Venaängen beskrivs de sankt belägna markerna ha utgjorts av kärrslog, drag, kärrdrag, vilka är äldre benämningar på våtmarker medan det vid lokala förhöjningar fanns ängar, ljungkulle och skogsmark. Inom Venahagen fanns även utdikade åkrar, benämnda som dyåkrar.

Inom Anders Hinderssons Venahage fanns därmed stora topografiska skillnader som gav upphov till olika markslag och växttyper och därmed bredare möjligheter att nyttja marken. Sannolikt har Venahagen nyttjats både som betesmark och som slåtter- och ängsmark.

I naturreservatets nordvästra och västra delar utgjordes marken av inägomark som nyttjades av hemmansägarna i byn. Marken beskrivs övergripande utgöras av tuväng, "Venaäng" och ängsmark hörande till byns gårdar.

Även inom naturreservatets sydvästra del utgjordes marken av ängsmark som hörde till byns inägor och nyttjades direkt av hemmansägarna. Marken beskrivs generellt som äng medan de lägst belägna delarna närmast Venaängen beskrivs som slåttermark. Inom området har även mindre åkertegar och en kålgård varit belägna.

Sannolikt har marken främst nyttjats som slåttermark för foder där högre belägna partier av ängarna även efterbetats av kreatur.

Sammantaget visar laga skifteskartan en variation kring hur olika delar inom Venakärrets naturreservat nyttjats under tidigt 1800-tal. De västra delarna utgjordes av lågt belägen inägomark som nyttjades av byns hemmansägare främst för slåtter men även för bete på torrare mark. I områdets nordöstra del fanns Venahagen som tidigare hade utgjorts av skogsmark. Venahagen hörde till en av byns hemmansägare och utgjordes av högre belägen mark med inslag av skogs- och gräsängar samt lägre liggande, sank

ängsmark som nyttjades för betande kreatur. I den tidigare skogsmarken hade även torpbebyggelse uppförts med tillhörande mark som förväntades ingå som del i torpens försörjningsstrategi.

NYA VIKER

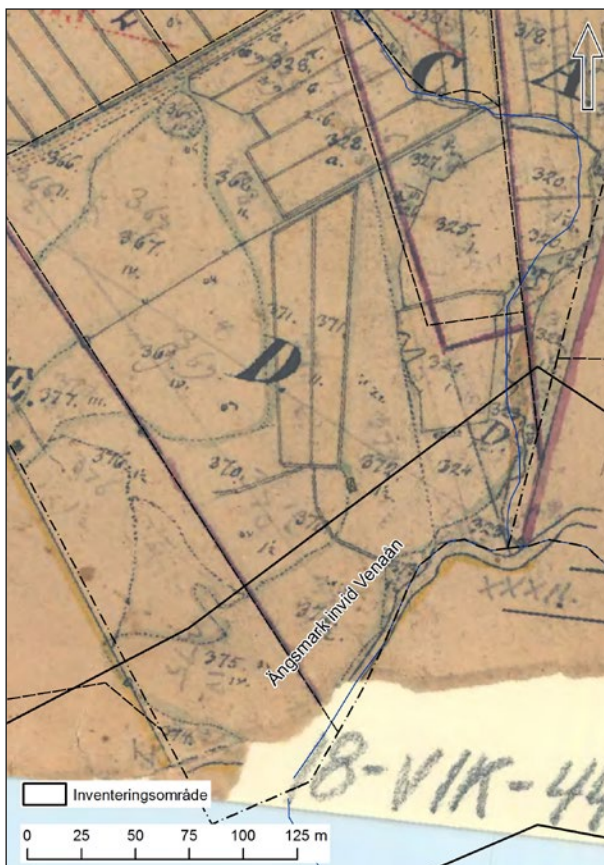
Nya Viker utgjorde ursprungligen tillsammans med Gamla Viker och Vikersgården en gemensam gårdsenhet, belagd under namnet Viker i medeltida brev (SRP nr 2184; DMS). I den äldsta jordeboken från år 1539 redovisas gårdarna emellertid separat, vilket antyder att ursprungsgården kluvits i tre delar (Lande-holm 2001:344). Nya Vikers masugn nedlades under 1740-talet varefter hyttlaget fram till år 1792 flyttade sin tackjärnsproduktion till Gamla Viker (Jordeböcker 1754–1823:295,54). Därefter slogs Nya Vikers hyttlag samman med Älvhyttan och Skrikarhyttan. Malmen inhämtades både inom ägora och från de större gruvfälten i Dal-karlsberg och Pershyttan.

Enligt en geografisk karta från åren 1704–05 utgjordes byn av två ½ bergshemman fördelat på sex gårdar, vilka var belägna omkring 1600 meter norr om Venaån (LMS 1704–05: S52-1:2). Byn med dess hytta (L1980:5596) och inägomarker var belägen längs Dammtjärnsbäcken som har sitt utlopp i sjön Älvlången.

Byns andel i Venaån utgjordes av en sträcka om endast 200 meter, öster om Venakärrets utlopp. Sträckan längs Venaån utgjordes under 1700-talet av utmark i form av skogsmark indelad i smala tegar (se LMS 1704–05:S 52-1:2, LMS 1783:S69-36:2). I den senare upprättade laga skifteskartan från år 1851 framgår emellertid att skogen närmast Venaån ersatts av slåttermarker i de lägre belägna partierna med åkermark på höglänt mark (LMA 1851:18-VIK-44). Detta har sannolikt samband med att torpbebyggelse anlagts omkring 200–400 meter norr om Venaån. Häradskartan åren 1864–67 och kartor från 1900-talet visar dock att delar av området närmast Venaån växt igen med tallskog (RAK 1864–67:J112-72-14, LMA 1912:18-VIK-79). Omedelbart nedströms Venakärrets utlopp anlades under skiftet 1800-/1900-tal bebyggelse inom fastigheten Nya Viker 3:4 (Se LMA 1912:18-VIK-

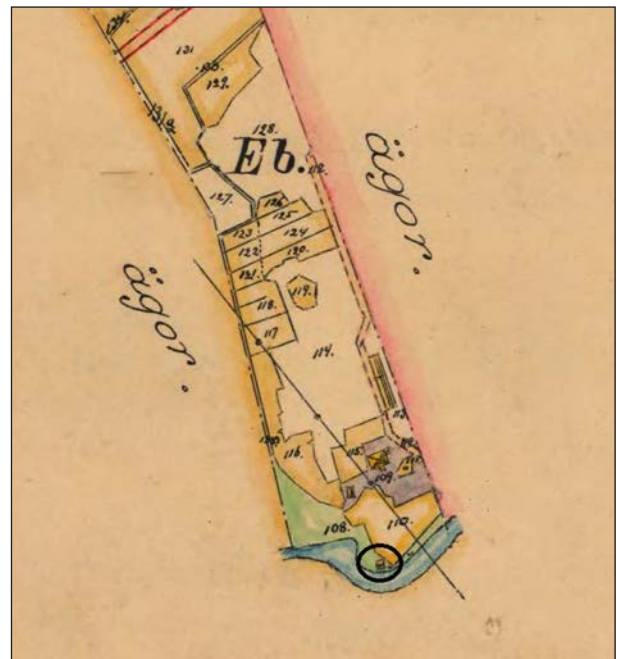
Figur 14. Nya Vikers ägor längs Venaån, enligt storskifteskartan år 1783, utgjordes av långsmala skogstegar fördelade mellan byns gårdar (LMS 1783:S69-36:2).

Figur 15. Nya Vikers ägor längs Venaån, enligt laga skifteskartan år 1851 (LMA 1851:18-VIK-44). Marken invid ån utgörs av ängs- och slåttermark.

Figur 16. Utdrag ur karta över hemmansklyvning i Nya Vikers år 1912 (LMA 1912:18-VIK-79). De okolorerade ytorna närmast vattendraget utgjordes av tallskog. I bilden ses även en bro (objekt 8) över vattendraget.

Figur 17. Utdrag ur karta över hemmansklyvning i Nya Vikers år 1912 (LMA 1912:18-VIK-78). Den berörda fastigheten är omedelbart nedströms Venakärrets utlopp. Närmast vattendraget utgörs marken av sank slåttermark. I kartan ses en inringad byggnad (objekt 7) vars husgrund påträffades i fält.

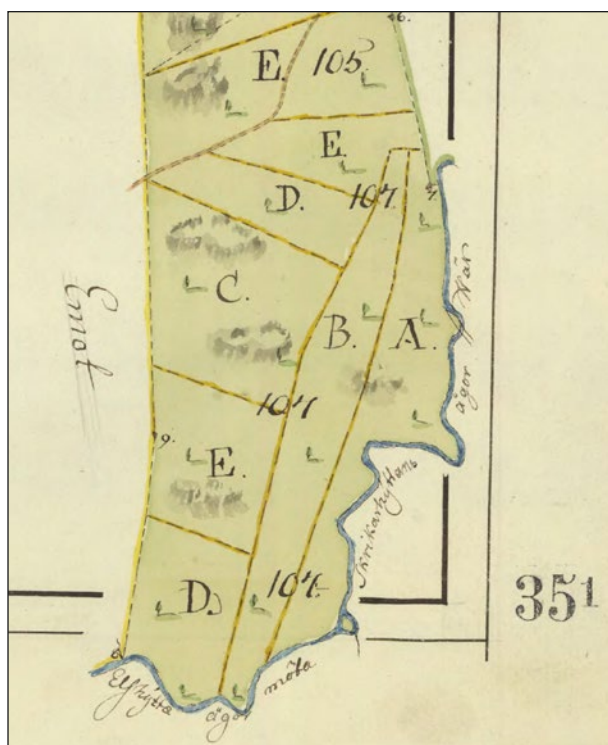
78). I kartan från 1912 ses att tidigare ängsmarker ersatts av åkrar som hålls torra med hjälp av

åkerdiken som mynnar ut i Venakärrets nord-östra hörn. Marken närmast Venaån nyttjades dock ännu som ängsmark.

GAMLA VIKER

Gamla Viker utgjorde ursprungligen tillsammans med Nya Viker och Vikersgården av en gemensam gårdsenhet, vilken är belagd under namnet Viker i medeltida brev (SRP nr 2184;DMS). I den äldsta jordeboken från år 1539 redovisas gårdarna emellertid separat, vilket antyder att ursprungsgården kluvits i tre delar (Landholm 2001:344). Gamla Vikers masugn nedlades år 1792 varefter hyttlaget flyttade sin produktion till Nors hytta fram till år 1808 (Jordeböcker 1754–1823:296(56). Därefter flyttade hyttlaget sin tackjärnsproduktion till Skrikarhyttan. Malmen hämtades från gruvor inom Nya och Gamla Vikers ägor samt Pershyttan.

Enligt en geografisk karta från åren 1704–05 utgjordes byn av fem bergshemman fördelat på fyra gårdar, vilka var belägna omkring 2 kilometer från dess ägoandel av Venaån. Byn med

Figur 18. Gamla Vikers ägor längs Venaån enligt storskifteskarta från år 1779 (LMS 1779:S69-35:1). All mark längs vattendraget beskrivs som skog.

dess hytta (L1980:5677) och inägomark var belägen vid den numera benämnda Ekelundsbacken som har sitt utlopp i sjön Vikern (LMS 1704:S69-1:2). Byns andel i Venaån utgjordes av en sträcka om drygt 1300 meter mellan Nya Vikers och Vikersgårdens ägor. Enligt kartan från 1704 utgjordes den västra halvan, längs vattendraget, av skogsmark medan den östra halvan utgjordes av ängsmark. Enligt kartan finns ingen bebyggelse vid ängsmarken, men en källa med namnet "Aver Torp kiälla" antyder ändå att bebyggelse funnits i nära anslutning till ängen. I storskifteskartan från år 1779 betecknas emellertid hela sträckan längs Venaån som skog (LMS 1779:S69-35:1). Den ovan nämnda ängsmarken saknas därmed vid tiden kring storskiftet. Möjligen antyder detta att ett tidigare torp övergivits och dess hävdade mark övergått i skogsmark.

En karta över laga skifte år 1853 (LMA 1853:18-VIK-45) visar på stora förändringar sedan stor-

Figur 19. Gamla Vikers ägor längs Venaån enligt laga skifteskarta från år 1853 (LMA 1853:18-VIK-45). Den tidigare skogsmarken har ersatts av ängsmark (ljusgrön) och utdikade åkrar (gul) med endast mindre skog intakt (okolorerade). Bebyggelse har även uppförts i området. Skala 1:5 000.

skifteskartan från år 1779. Skogen har till stora delar ersatts av ängsmark och utdikade åkrar. Enbart mindre klungor av skog, bland annat vid broövergången till Älvhyttans ägor, var bevarade. Klungorna av skog beskrivs i flera fall vara röjd, vilket i detta fall sannolikt avser att den varit röjd på sly. I ängsmarkerna längs Venaån finns ett flertal ängslador uttritade. Skogen har sannolikt avverkats och marken röjts i samband med att torp etablerats i området, däribland det nuvarande Dammtorp och ytterligare en bebyggelseenhet, vilken inte finns registrerad i kulturmiljöregistret. Under 1850-talet ägdes delar av Gamla Viker av Vikers gruvbolag, däribland fastigheten Gamla Viker 5:16, inom vilken bolaget anlade en damm med tillhörande vattenkanal. Dammtorp, som därmed erhöll sitt nuvarande namn, fungerade som arbetarbostad under gruvbolaget.

Under perioden mellan häradskartan 1864–67 till och med ekonomiska kartan från 1956 utgjordes hela sträckan längs Venaån inom Gamla Vikers ägor av öppen mark bestående av ängs- och åkermark. Sedan 1950-tal har därefter stora delar av sträckan längs vattendraget återigen beskogsats då åkrar och ängsmarker övergivits.

VIKERSGÅRDEN/KOLBERGSGÅRDEN – VIKERS GRUVBOLAG

Vikersgården utgjorde ursprungligen tillsammans med Nya och Gamla Viker av en gemensam gårdsenhet, vilken är belagd under namnet Viker i medeltida brev (SRP nr 2184; DMS). I den äldsta jordeboken från år 1539 redovisas gårdarna emellertid separat, vilket antyder att ursprungsgården kluvits i tre delar (Landeholm 2001:344). Under tidigt 1500-tal ägdes Vikersgården av biskopen i Strängnäs (Johansson 1881:82:207). År 1682 skattlades gården och fastställdes som ett $\frac{1}{4}$ stadghemman (Noraskogs arkiv 1897:96). Stadghemman är en benämning som antyder att gården uppförts tillsammans med andra hemman inom samma ägo eller allmänning. Vikersgården som gårdsenhet är därmed yngre än Nya och Gamla Viker.

Vid skattdäggningen år 1682 kommenteras att Vikersgården saknade skog, hytta, gruvandel, smedja och damm, vilka annars anses höra till

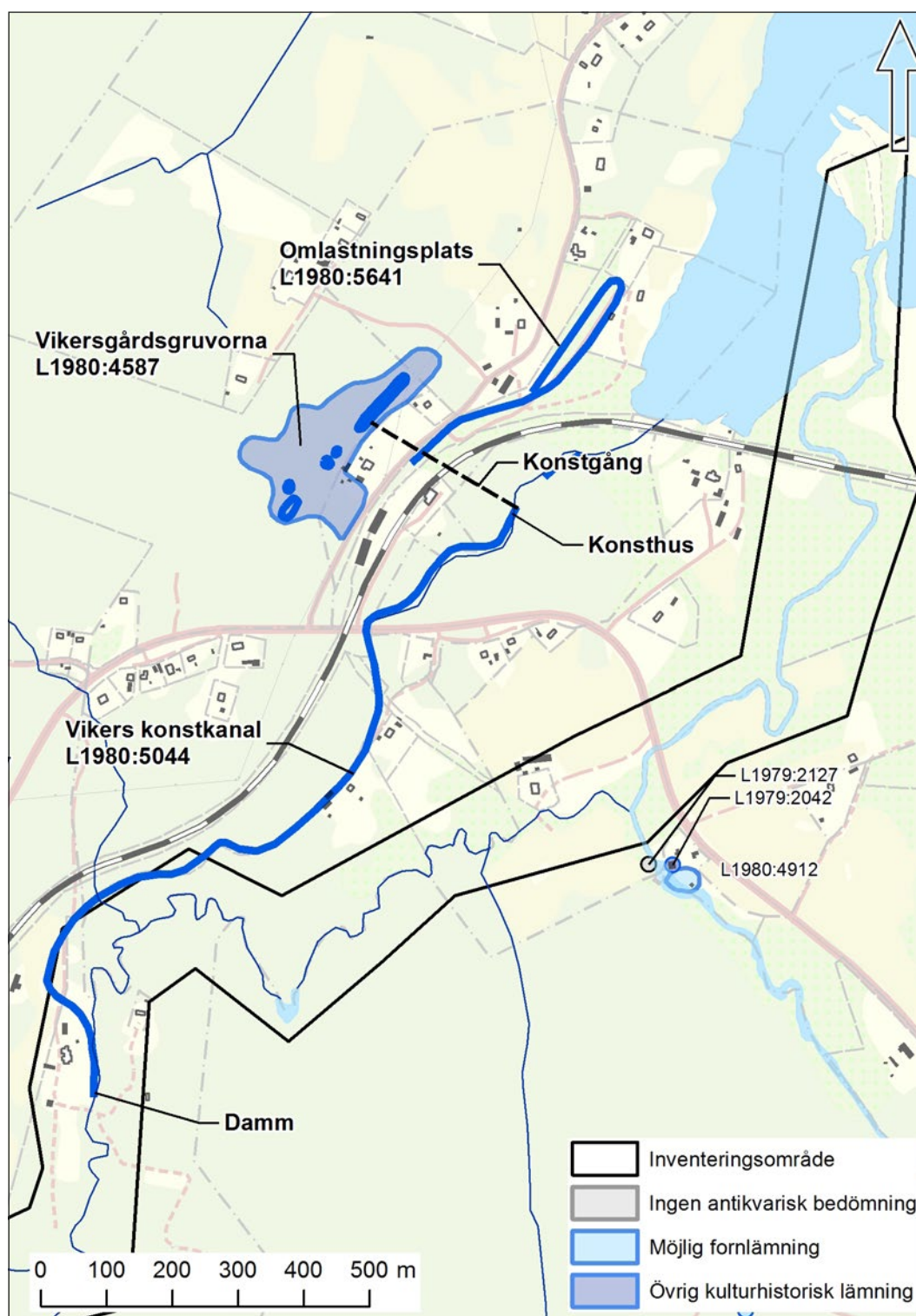
ett bergshemman. I jordeboken från år 1823 anges att gården har andel i Skrikarhyttan, dock utan att äga andel i någon gruvbrytning (Jordeböcker 1754–1823:292).

Vikersgårdens andel i Venaån utgjordes av en sträcka om drygt 2 kilometer, mellan Gamla Vikers ägor fram till åns utlopp i sjön Vikern. År 1847 genomförde Vikersgården och Råskog ett ägoutbyte där Råskog fick den så kallade Kolbergsgården. Mark längs en sträcka om drygt 1200 meter sydväst om åns utlopp i sjön, övergick därmed i Råskogs ägo (LMS 1847–48: S69-23:1).

På den äldsta kartan, som utgörs av en sockenkarta, från år 1688 är Vikersgården markerad som ett kronohemman. Gården var belägen omkring 600 meter norr om Venaån. I en senare upprättad karta från åren 1704–05 är ytterligare en gårdsenhet uttridad invid Venaån (LMS 1704-05:S52-1:2). Inget gårdsnamn anges på kartan men sannolikt är det samma gård som

Figur 20. Den första detaljerade kartan över Venaåns utlopp från 1847 (LMS 1847:S69:23:1). Nästintill samtliga markslag som omger Venaån beskrivs utgöra ängsmark. Skala 1:5 000.

Figur 21. Lämningar knutna till gruvdriften vid Vikersgårdsgrovorna. De utgjordes av en uppfordringsanläggning (L1980:5044), gruvan (L1980:4587) och en omlastningsplats för järnvägstransporter (L1980:5641).

syns i senare upprättade kartor från sent 1700-tal där gården invid Venaån benämns Kolbergsgården (se LMS 1704-05: S52-1:2, LMS 1705:S69-1:2, Landeholm & Eriksson 2001:363).

Under sent 1700-tal ägdes Kolbergsgården av en bergsman från Skrikarhyttan som även ägde kronohemmanet Råskog och en gård i Skrikarhyttan (se LMA 1791:18-VIK-12, LMS 1821:S69-26:6).

Enligt kartorna från tidigt 1700-tal utgjordes marken invid Venaån av inägomark, dock utan att markslaget specificeras (LMS 1704-05:S52-1:2, LMS 1705:S69-1:2). Då Vikersgården inte genomgick storskifte eller laga skifte, då gården i praktiken fungerade som en skiftad by, saknas nämnda kartor över ägora. Men sedan Kolbergsgården övergått i Råskogs ägo upprättades en laga skifteskarta (LMS 1847:S69-23:1). Enligt kartan utgjorde marken närmast gården av åkermark medan all mark invid Venaån bestod av ängs- och hagmark.

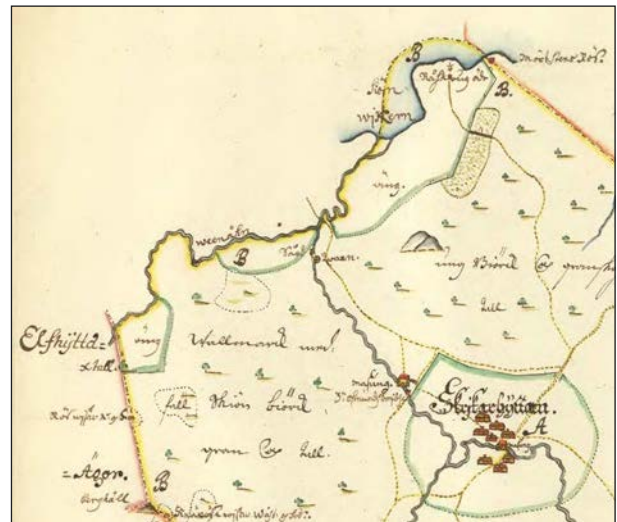
År 1851 upptäcktes, malmfyndigheterna i det som kom att kallas Vikersgårdsgruvorna (KMR L1980:4587) varefter malmfyndigheten inmutades av bland annat Dalkarlsbergs grufvebolag. År 1858 bildades "Wikers Grufvebolag" sedan gruvorna i området tidigare bearbetats av ett flertal inblandade bolag (Vikers Gruvbolag protokoll 1858-1871:3ff). Gruvbolaget drevs av ett flertal intressenter som redan var inblandade i Dalkarlsbergs Gruvbolag, bland annat brukspatronen Carl Lindberg på Carlsdals bruk, Strokirch och Ågren från Ölsboda bruk samt ytterligare brukspatroner från Villingsberg, Valåsen och Bofors. Därutöver var även lokala bergsmän inblandade från Älvhyttan, Nya och Gamla Viker och Skrikarhyttan. Vikers Gruvbolag hade inköpt fastigheter och ägde mark i Vikersgården, Nya Viker, Gamla Viker, Råskog och Nor. På de inköpta fastigheterna anlades ny bebyggelse i form av arbetarbostäder, ekonomibyggnader och torp tillsammans med byggnader som var avsedda för gruvdrift i form av en damm, vattenkanal och hjulhus (L1980:55044). Dammen anlades vid Venaån och via "Vikers konstkanal" försågs ett vattenhjul vid ett konsthus med vatten som drev en konstgång. Konstgången användes för att forsla upp malm och pumpa upp vatten ur gruvorna.

Vid sjöstranden vid Vikersvik anlades även en lastageplats för malmtransporter (Henriksson 2021; RAK 1864-67: J112-72-14).

Under 1870-talet anlades två järnvägar i området, Nora-Karlskoga järnväg och Wikern-Möckeln, vilka var sammanknutna vid Vikersgården. Då banorna hade olika spårvidd anlades en omlastningsplats (L1980:5641) vid Vikersgården för vidare godstransporter till järnbruken i Karlskoga och Lekeberg.

SKRIKARHYTTAN

Äldsta omnämmandet av en hytta i Skrikarhyttan är från år 1345 (Johansson 1881-82:82). Byn med tillhörande inägomarker och masugnar (L1980:5286) var belägen omkring 2 kilometer sydöst om Venaån. Masugnarna var belägna längs Mogruvälvens vattensystem, tidigare kallad Hytteälven (se LMA 1791:18-VIK-12). Mogruvälvens vattensystem innefattar ett flertal vattendrag (Gruvälven, Boxboälven, Fagerboälven, Kjäll bäcke), vilka sammanstrålar vid Skrikarhyttans by, varefter älven har sitt utlopp i Venaån, nära Kolbergsgården. I Skrikarhyttan fanns åren 1704-05 sju bergsmanshemman och tillsammans med Älvhyttan var den en av sock-

Figur 22: Geometrisk karta från år 1704 (LMS 1704:S69-1:1). I kartan framgår att Venaån utgjorde bygdegräns och var belägen på byns utmark. Naturliga våtmarker kunde emellertid nyttjas som ängsmark. Ängsmarken är i kartan markerad med grön kant.

nens största byar. Byn hörde även till de mest gruvrika byarna med 10 järngruvor åren 1704–05 (LMS 1704-05:S52-1:2).

Skrikarhyttans andel i Venaån utgjordes av en sträcka om drygt 3 kilometer, mellan Älvhyttans ägor och vattendragets utlopp i sjön Vikern. Kring sent 1700-tal/tidigt 1800-tal, övergick området kring utloppet till kronohemmanet Råskogs ägo.

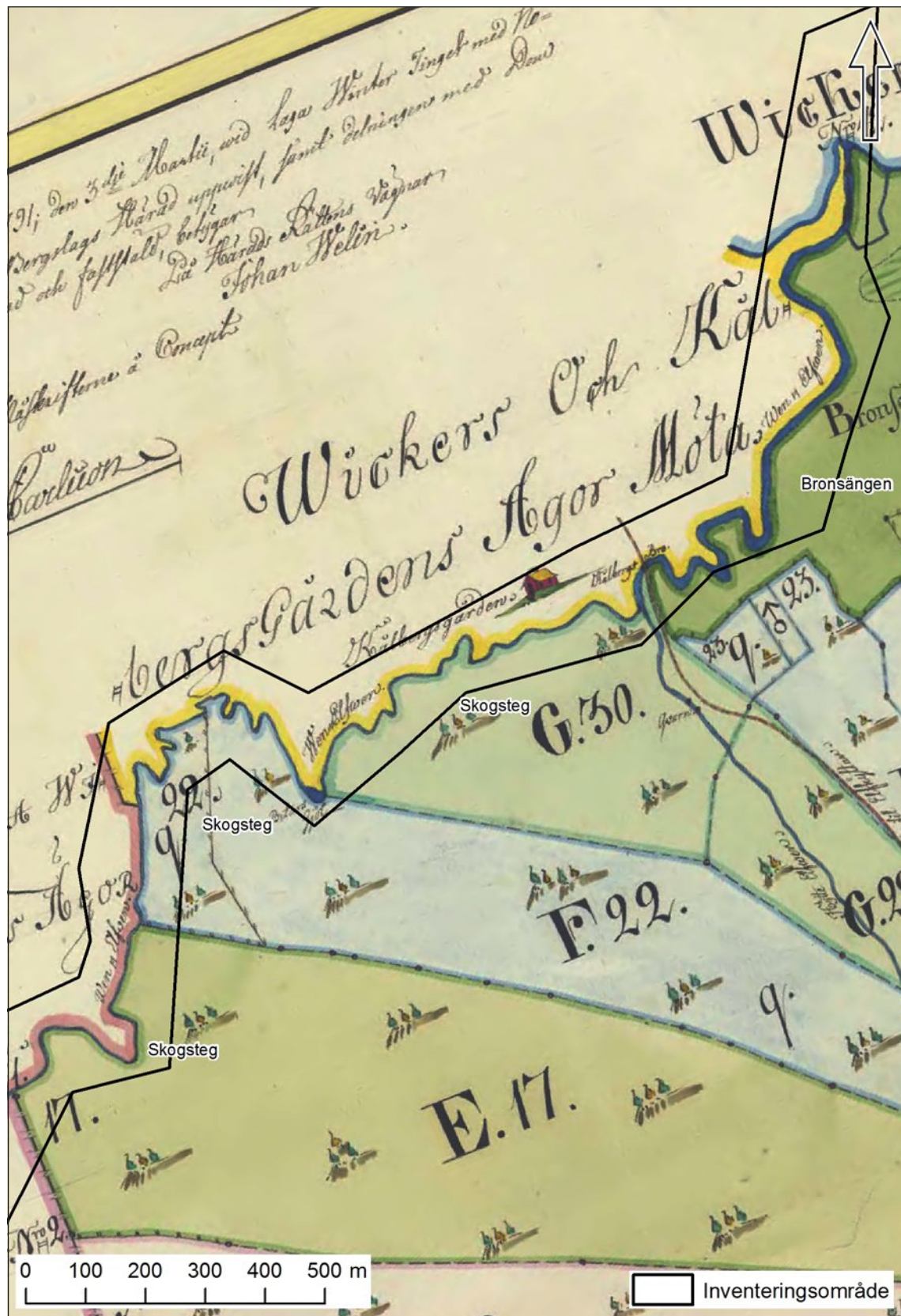
Då Skrikarhyttans by och tillhörande inägor var långt belägna från Venaån utgjordes marken längs vattendraget av utmark, vilket framgår tydligt av de äldsta kartorna. I kartan från år 1704, som är en översiktlig geometrisk karta, syns att längs Venaån fanns ängsmark i naturligt sankt områden, vilka låg isolerade och omgivna av skog och kärr (LMS 1704:S69-1:1). Dessa sankt områden påträffas kring dagens Dammtorp, Kolbergsgården och vid vattendragets utlopp.

I två senare upprättade kartor från sent 1700-tal saknas ett flertal av de ängar som är utritade i kartan från år 1704, och området längs Venaån är uppdelad i olika skogsskiften (LMS 1789:S69-26:4, LMA 1791:18-VIK-12). Detta innebär inte nödvändigtvis att ängarna tagits ur bruk utan visar snarare att den befintliga ängsmarken var underordnad skogen då ängsmarken var belägen på utmark. Att ängarna återigen är synliga i kartor från tidigt 1800-tal, bland annat enskifteskartan från år 1821, pekar på att en kontinuitet bör ha funnits även genom 1700-talet (LMS 1821:S69-26:6, LMA 1823:18-VIK-25).

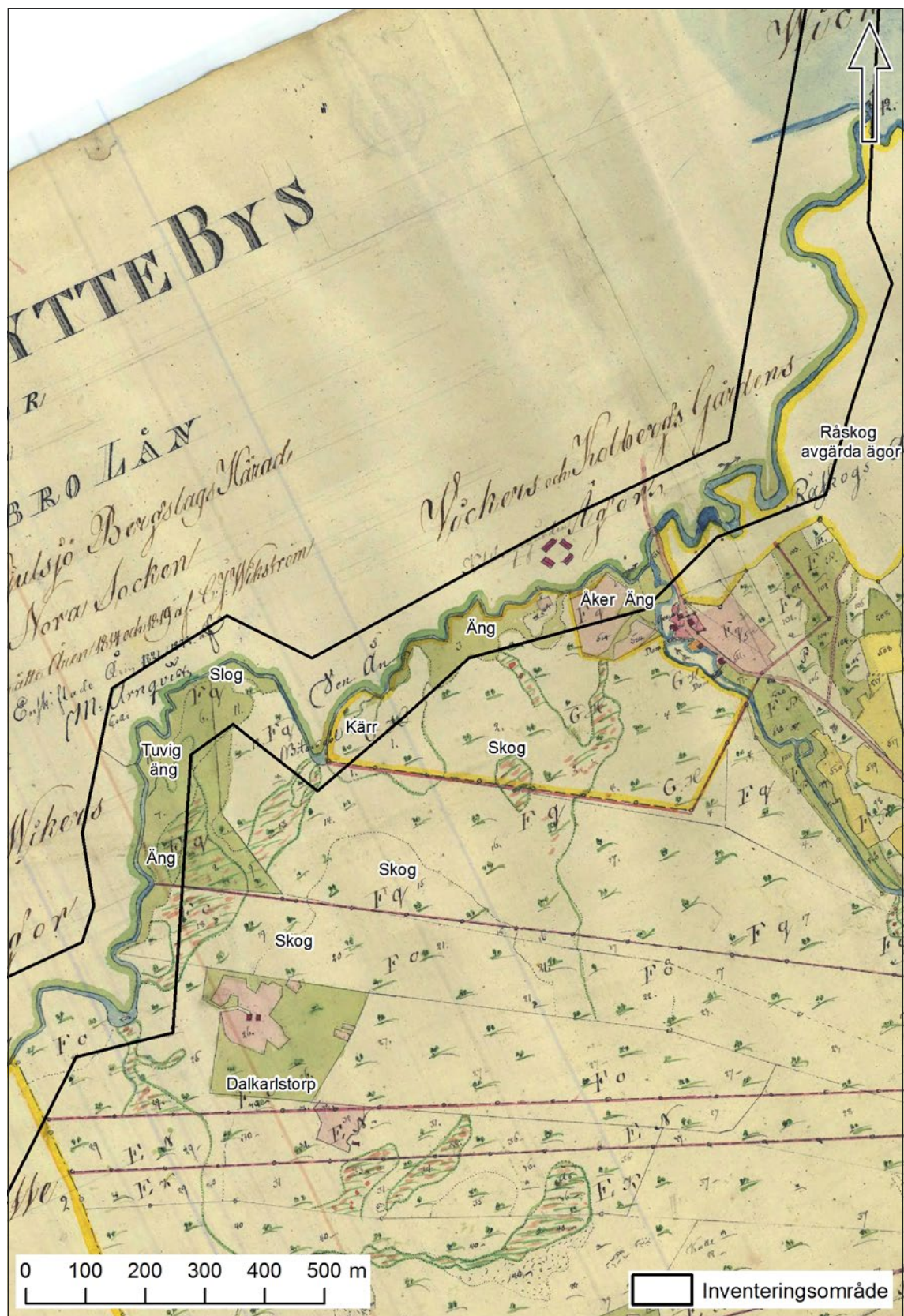
Under perioden mellan enskifteskartans upprättande år 1821 och häradskartan från åren 1864–67 har delar av ängsmarkerna odlats upp till åkermark (RAK 1864–67:J112-72-14). Detta skedde vid torpet Spången där delar av den tidigare ängsmarken torrlades genom utdikningar och odlades upp. Även söder om Kolbergsgården odlades den tidigare ängsmarken upp till de åkrar som ännu idag finns kvar på platsen. Sedan 1950-tal har ängs- och åkermarken vid Spången vuxit igen med slyskog (jämför RAK 1956:J113-10E8j57). Spåren efter uppodlingsprocessen vid Spången är emellertid ännu synliga i form av grävda system av åkerdiken.

RÅSKOG

Råskog etablerades år 1649 och utgjordes av ett kronohemman i Skrikarhyttans utmark vid Venaåns utlopp i sjön Vikern (Johansson 1895–97:388). Råskog kom under mitten av 1800-talet att byta till sig mark från Skrikarhyttan och Vikargården och ägde därmed andel i Venaån längs en sträcka om drygt 1000 meter mellan Kolbergsgården och vattendragets utlopp i Vikern (LMS 1847:S69-23:1). Enligt jordeboken från år 1823 utgjordes Råskog av tre gårdsenheter, vardera skattlagda till $\frac{1}{2}$ hemman, vilka även ägde mark i Skrikarhyttan (Jordeböcker 1754–1823:292). Därmed var även Råskog inbegripet i bergshantering i området. I kartan över laga skifte från år 1847 beskrivs området längs vattendraget till stor del utgöras av ängsmark som beskrivs som sidlänt, sidd och kärräng, vilket antyder att marken invid vattendraget varit sank och våt (LMA 1848:18-VIK-41, LMS 1847:S69-23:1). Under andra hälften av 1800-talet ägdes Råskog av Vikers Gruvbolag.

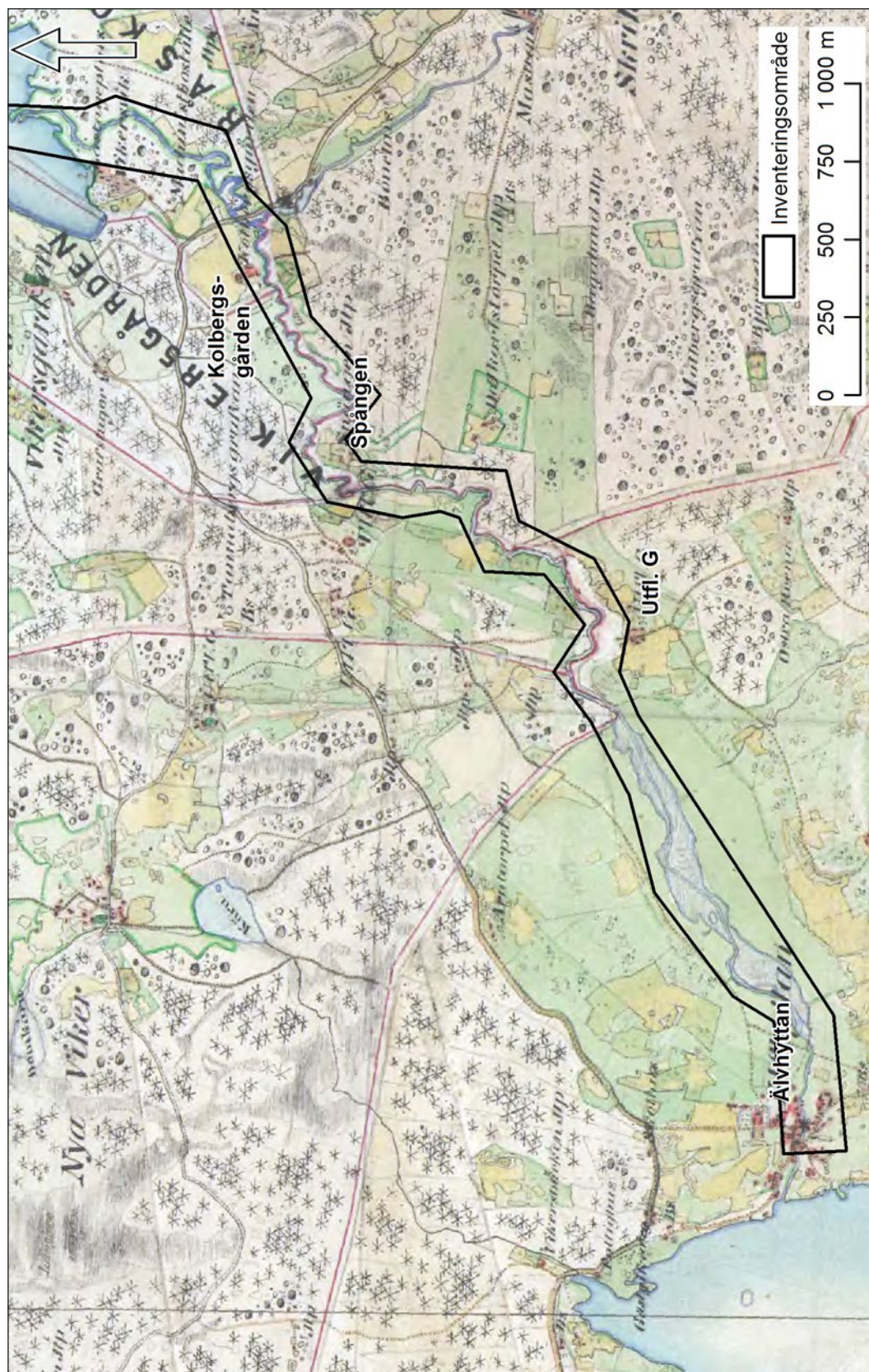
Figur 23. Delningskarta över Skrikarhyttans skog år 1789 (LMS 1789:S69-26:4). Enbart ången vid Venaåns utlopp "Bronsängen" är utritad. Resterande del av marken längs Venaån förefaller enligt kartan utgöras av skog. I detta fall har dock ångarna varit underordnade skogen och bör likt 1704 års karta och 1821 års enskifteskarta även ha varit i bruk under sent 1700-tal. Skala 1:10 000.

Figur 24. Enskifteskarta över Skrikarhyttan år 1821 (LMS 1821: S69-26:6). Skrikarhyttans andel längs Venaån utgjordes främst av ångsmarker och kärr. Skala 1:10 000.

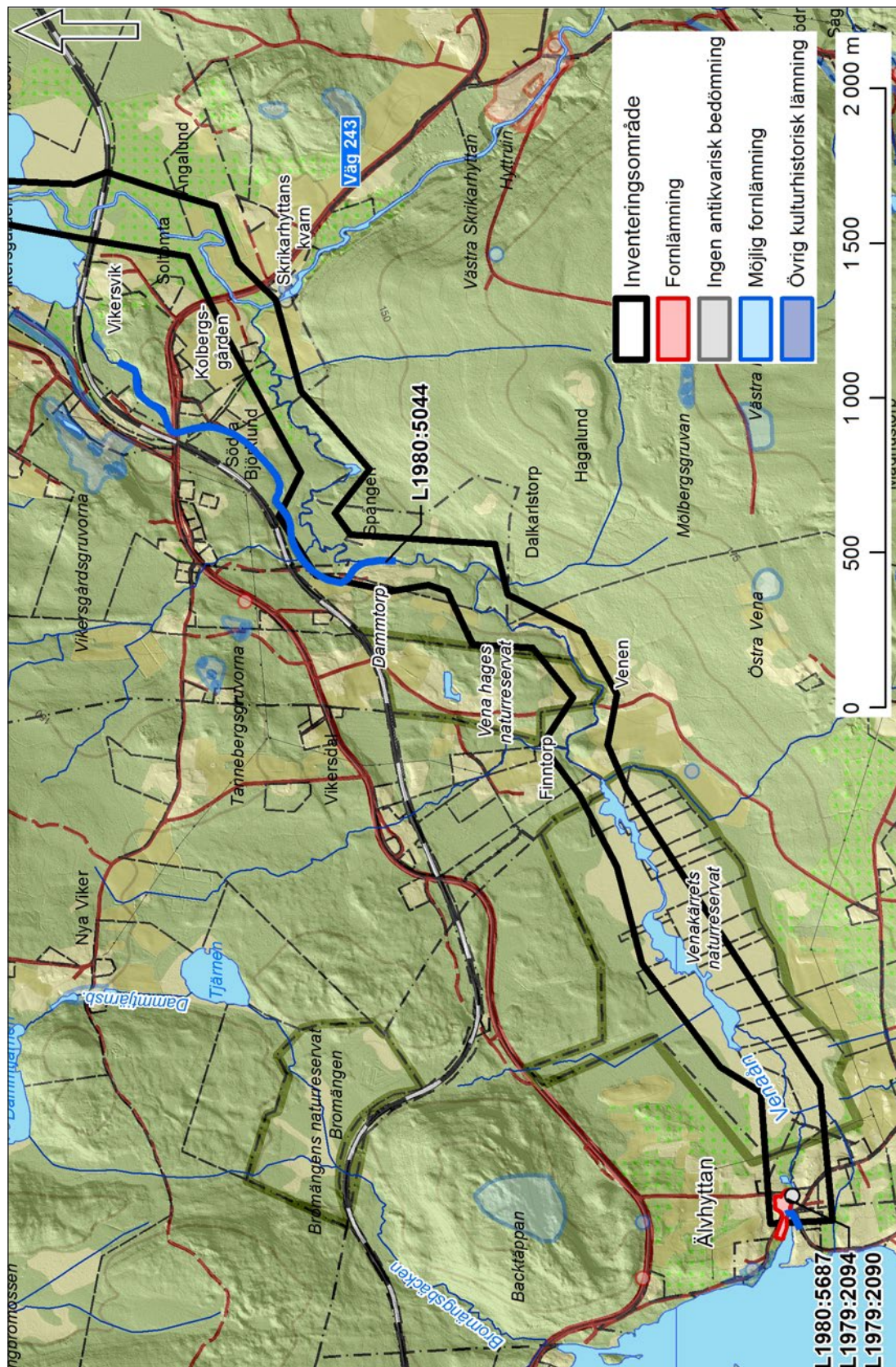
Figur 25. Häradskartan från åren 1864–67 (RAK 1864–67:J112-72-14). Tidigare ängsmark vid Spången och Kolbergsgården har odlats upp. Skala 1:10 000.

Figur 26. Inventeringsområdet i förhållande till häradskartan från åren 1864–67 (RAK 1864–67:J112-72-14). Under denna tid utgjordes större delen av landskapet längs Venaån av öppen mark i form av ängs-, åker- och hagmark. Skog längs Venaån förekom enbart inom Skri-
karhyttans ägoandel.
Skala 1:20 000.

Fornlämningsbild före inventering

Inom inventeringsområdet längs Venaån fanns fyra registrerade lämningar längs vattendraget. Dessa utgjordes av Älvhyttans hyttområde (L1980:5687 – fornlämning) och en uppfodringsanläggning med dammvall och dike belägen vid Dammtorp (L1980:5044 – övrig kulturhistorisk lämning). År 2017 inventerade Almunga AB platsen kring Älvhyttans hyttområde och registrerade uppgift om en kvarn (L1979:2094) och en i sen tid uppförd dammvall (L1979:2090 – övrig kulturhistorisk lämning) (Ulfhielm & Wikell 2017).

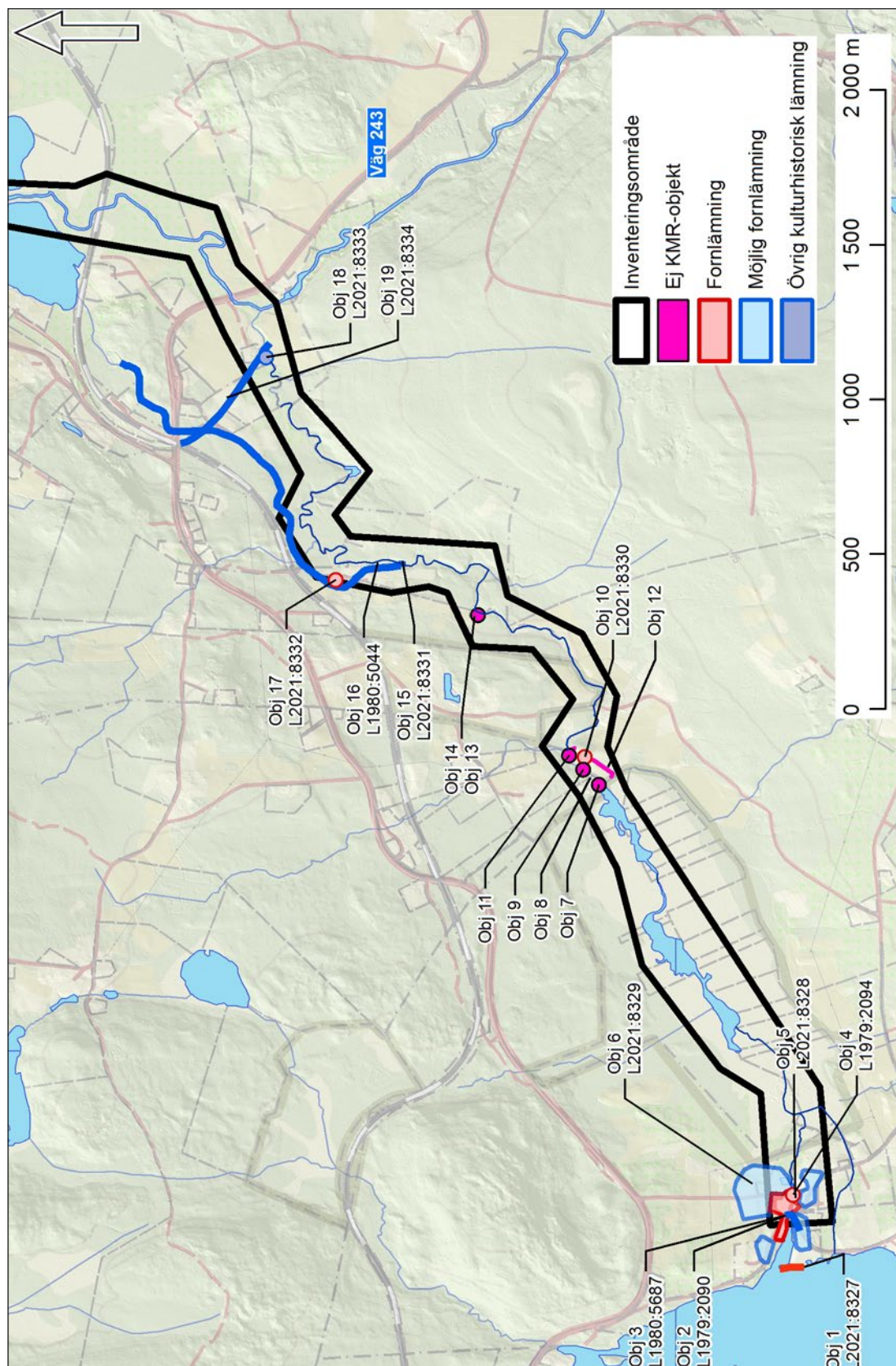

Figur 27. Lämningsbilden inom inventeringsområdet före fältinventering. Registrerade lämningar förekom enbart vid Älvhyttan och Dammtorp. Skala 1:20 000.

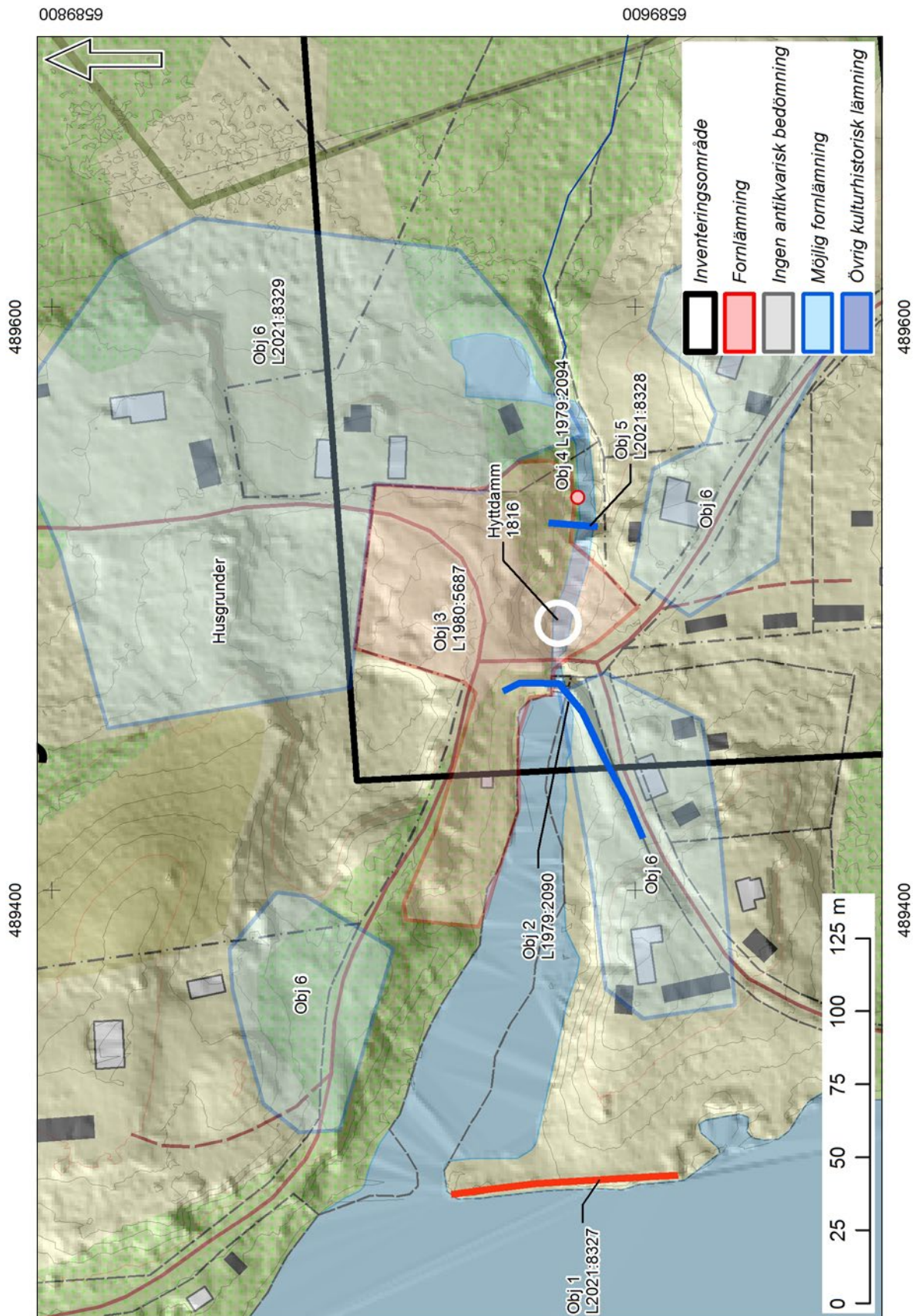
RESULTAT

Obj nr	L nr	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning	Revidering
1	L2021:8327	Dammvall	Fornlämning	
2	L1979:2090	Dammvall	Övrig kulturhistorisk lämning	
3	L1980:5687	Hyttområde	Fornlämning	Utökad lämningsyta
4	L1979:2094	Kvarn	Fornlämning	Ändrad antikvarisk bedömning
5	L2021:8328	Dammvall	Övrig kulturhistorisk lämning	
6	L2021:8329	Bytomt	Möjlig fornlämning	
7		Husgrund, historisk tid	Ej KMR-objekt	
8		Rensvall	Ej KMR-objekt	
9		Bro	Ej KMR-objekt	
10	L2021:8330	Husgrund, historisk tid	Fornlämning	
11		Röjningsröse	Ej KMR-objekt	
12		Stenmur	Ej KMR-objekt	
13		Bro	EJ KMR-objekt	
14		Rensvall	Ej KMR-objekt	
15	L2021:8331	Dammvall	Övrig kulturhistorisk lämning	Tidigare ingående lämning i L1980:5044
16	L1980:5044	Uppfordringsanläggning	Övrig kulturhistorisk lämning	Dammvall L2021:8331 borttagen som ingående lämning
17	L2021:8332	Källa med tradition	Fornlämning	
18	L2021:8333	Bro	Övrig kulturhistorisk lämning	
19	L2021:8334	Färdväg	Övrig kulturhistorisk lämning	

Tabell: Objekttabell över lämningar inom undersökningsområdet.

Figur 28. Objektplan över registrerade och påträffade lämningar inom inventeringsområdet. Ett flertal objekt påträffades, vilka inte registrerades i KMR då dessa inte uppfyllde kraven för att registreras. Mot bakgrund av uppdragets syfte utgör de emellertid spår efter historisk verksamhet från tiden efter år 1850, vilken behöver förklaras. Skala 1:20 000.

Figur 29. Detaljplan över objekten vid Älvhyttan. Hyttedammen, som utgör ingående lämning till objekt 3, är markerad med vit cirkel. Skala 1:2 000.

Objekt 1 dammvall – L2021:8327

Dammvall som utgjort hålldamm till Älvhyttans masugn och därefter kvarnbolaget, förekommer i kartor från åren 1783, 1828, 1870 och 1910 (LMS 1783:S69-38:2, LMS 1828:S69-38:4, LMA 1870:18-VIK-62, LMA 1910:18-VIK-74). Utriven i samband med vattendom år 1955 då ny damm anlades av Gyttorps Nitroglycerinfabrik, se objekt 2 (AD 74/1954).

Enligt äldre kartor har dammvall funnits vid Älvlångens utlopp i Venaån, se figur 8 och 9. Dammvallen har sannolikt fungerat som hålldamm som magasinerat vatten från sjön Älvlången och reglerat tillflödet av vatten till hytt-dammen i öster. Från hytt-dammen har vatten därefter reglerats för driften av masugnen.

Vid inventering påträffades inga rester av dammkonstruktionen i vattendraget. Den norra landtungan förefaller bortgrävd varför endast den södra landtungan är väl synlig i landskapet. Den södra landtungan är 75 meter lång, i nord-sydlig riktning, anlagd invid strandkanten och utgörs i dess södra del av jord och sten, med en storlek om 0,4–0,8 meter. I basen är vallen 4 meter bred och i dess krön 1–2 meter med en höjd på omkring 0,6–0,8 meter. Dammvallens norra del utgörs av utfylld, krossad slagg med en storlek om 0,1 meter och natursten med en storlek om 0,4–0,8 meter.

MOTIVERING

Dammvallen uppfyller Kulturmiljölagens tre kriterier för fornlämning. Det ursprungliga syftet som hålldamm åt en hytta övergavs år 1861. Den är av äldre tiders bruk, kopplad till hytta och kvarn. Uppförd innan år 1850, då den förekommer i kartmaterial från sent 1700-tal.

Antikvarisk bedömning: fornlämning

Figur 30. Älvlångens utlopp i Venaån där tidigare en hålldamm varit belägen. Dammen revs under 1950-talet. Foto från söder.

Figur 31. Dammvallen (objekt 1) sedd från dess norra ände. Vallen utgörs av en konstgjord udde av utfyllda massor med slagg. Foto från norr.

Objekt 2 dammvall – L1979:2090

Dammvall, bestående av 80 meter lång jordvall med dammöppning av betong i vattendraget. Jordvallen är 2–6 meter bred i basen och 0,2–2 meter hög och gräsbeväxt. Utgörs enligt dammregistret av en regleringsdamm till sjön Älvlången (SMHI 1994:199).

Dammen anlades strax efter att vattendom erhållits år 1955, då Gyttorps Nitroglycerin-aktiebolag ville reglera sjön Älvlången, för drift av sin kraftstation vid sjön Vikerns utlopp i Hagbyån (AD 74/1954). I tillhörande vattendom finns detaljerad beskrivning över hur dammvallen och betongdelen ska anläggas, vilket stämmer överens med dess nutida utseende. Därmed har dammen ingen koppling till hyttan, vilket den felaktigt anges ha haft enligt tidigare utförd inventering (se Ulfhielm & Wikell 2017).

Den ersatte en tidigare kvarndamm (objekt 5) som var belägen 50 meter nedströms i öster. I vattendomen klagar byamännen på att deras kvarn inte längre kommer att kunna begagnas. Likaså revs en hålldamm (objekt 1) vid Älvlångens utlopp i Venaån i samband med att aktuell dammvall anlades.

MOTIVERING

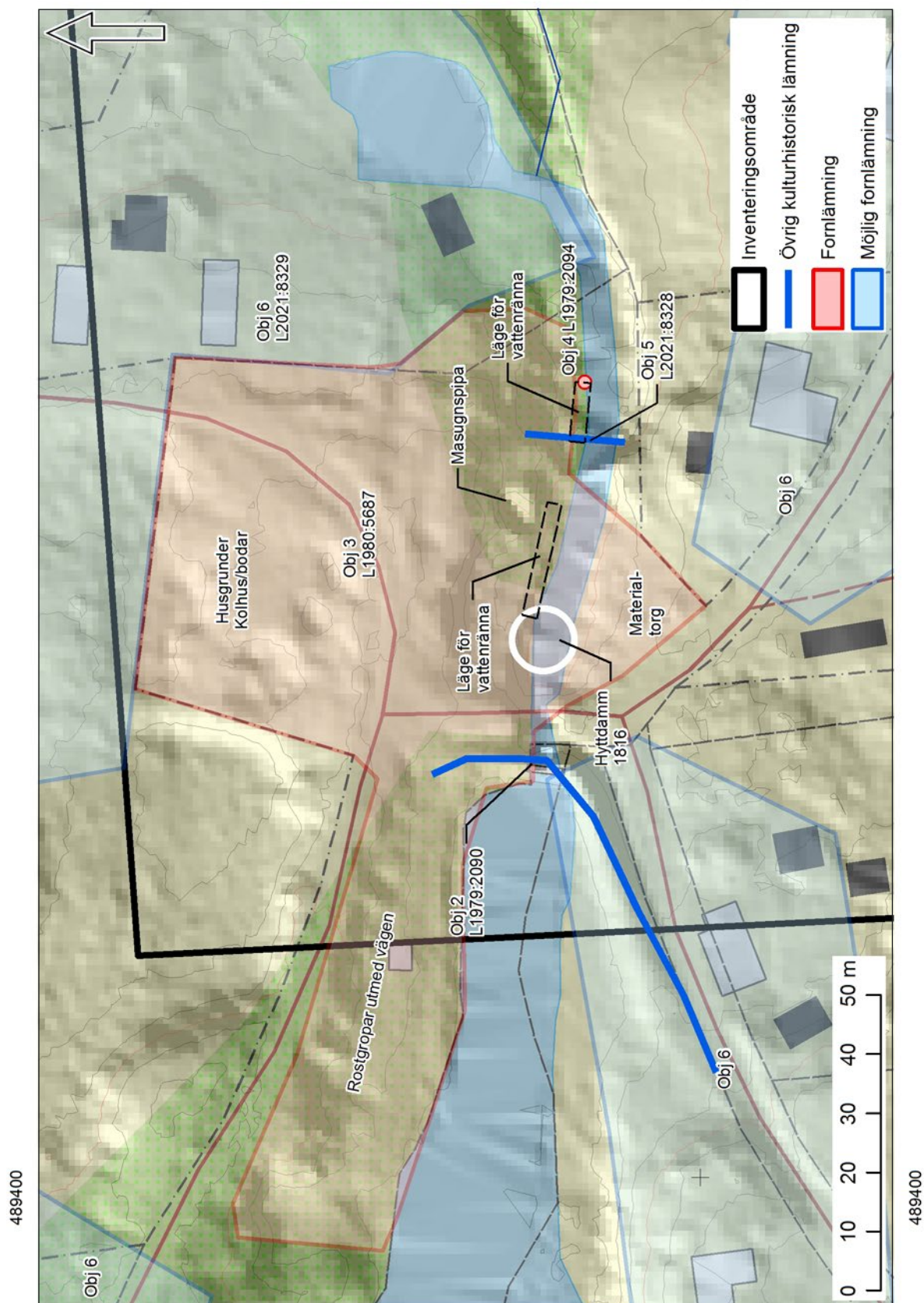
Dammvallen har tidigare registrerats på felaktiga grunder där den kopplats till järnhanteringen i Älvhyttan. Dammvallen överlagras inte heller äldre dammkonstruktioner. Vidare har dammen tillkommit under 1950-tal och är kopplad till verksamhet som ännu är i drift.

I samråd med Länsstyrelsen kvarstår lämnningen i Kulturmiljöregistret med oförändrad antikvarisk status. Orsaken därtill är främst att bevara information och historik kring objektet synligt i KMR inför framtida hantering av dammvallen, vilken riskerar att osynliggöras i registret om objektet tas bort.

*Antikvarisk bedömning:
övrig kulturhistorisk lämning*

Figur 32. Modern dammvall (objekt 2) som anlades under 1950-talet. Dammen har ingen koppling till den historiska vattenverksamheten i Älvhyttan. Foto från väster.

Figur 33. Ingående lämningar inom objekt 3, Älvhyttans hyttområde, utgjordes av husgrunder och en masugns-pipa. Lämningar efter den tidigare hyttedammen var inte synliga och dess läge anges av en vit cirkel. Lågen efter tidigare vattenrännor från dammarna anges av streckade linjer. Skala 1:1 000.

Objekt 3

hyttområde – L1980:5687

Älvhyttans hyttområde. Hyttan förekommer i kartor från åren 1688, 1704–05, 1783, 1785, 1816 och 1828 (LMS 1688:S8:12, LMS 1705:S69-1:2, LMS 1704–05:S52-1:2, LMS 1783:S69-38:2, LMA 1785:18-VIK-8, LMA 1816:18-VIK-35, LMS 1828:S69-38:4, LMA 1845:18-VIK-32).

Hyttans äldsta omnämmande härrör från år 1345 och år 1861 nedlades hyttan (Johansson 1881–82:56.82).

Lämningarna efter hyttan är främst belägna på norra sidan om Venaån. Ingående lämningar utgörs av en hyttruin efter masugn, rostningsbås, en slaggvarp, plats för kolhus och flertal bebyggelselämningar efter malm- och bokbodar.

Rostningsbåsen är anlagda i områdets västra del. Dessa utgörs av sju rostgropar som är ingrävda i sluttningen. Groparna består till större delen av inrasade murade rostbåsar med rektangulär form som varit omkring 4×5 meter stora, i nordöstlig-sydvästlig riktning. I någon av groparna syns stensatta väggar intill 0,7 meter höga, av 0,3–0,5 meter stora stenar. Rostgroparna anlades vid platsen efter år 1816 sedan man bedömt att deras tidigare läge utgjorde brandrisk för masugnen, kolhuset och hyttbackens övriga bodar (LMA 1816:18-VIK-35).

Ruinen efter masugnen är belägen omkring 40 meter öster om bron, på norra sidan om Venaån. Masugnsbyggnaden raserades och hyttans tillhörigheter såldes redan i samband med att hyttan nedlade sin verksamhet år 1861 (Vikers Gruvbolag protokoll 1858–1871:55). Större delen av masugnen har täckts med jordmassor och endast hyttpipen är synlig i form av ett hål i slänten. Hyttpipen är omkring 2,5 meter i diameter och 2,5 meter djup. Invändigt är hyttpipen uppförd med ställstensblock och sintrat murbruk. Från tidigare inventeringar utförda år 1956 och 1987 beskrivs att pipans djup var 6 meter med utslaget riktat åt sydöst (KMR L1980:5687). Vidare beskrivs att masugnsruinen var 8×8 meter stor och 1,5 meter hög. Masugnen är även delvis synlig i ett foto från tidigt 1900-tal, se figur 42.

Figur 34. Av masugnen syns numera enbart pipan i form av ett instängslat hål i slänten, sedan övriga delar täckts över med jordmassor. Foto från sydväst.

Norr om masugnen finns bebyggelselämningar i form av kraftigt övertorvade husgrunder som enbart delvis är synliga, vilket försvårar en bedömning av deras storlek och antal. Kartan från år 1828 visar ett flertal hus i området norr om masugnen. Dessa beskrivs i protokoll som malm-bodar, kolhus och bokbodar där bokning utförts, tillhörande hyttandelsägarna (LMA 1816:18-VIK-35, Nora Bergstingsrättsprotokoll 1825–1851:210).

I en äldre karta från år 1816 syns att hyttan tidigare haft sin hyttedamm belägen omkring 10–15 meter nedströms bron, och omkring 35 meter uppströms den befintliga kallmurade kvarndammen (se objekt 5). Från den äldre hyttedammen har en ränna, längs åns norra del, försett masugnens vattenhjul med vattenkraft. Vattenhjulet drev bland annat en blåsbälg, ett bokverk och en sinnerstamp. Blåsbälgan var belägen i en byggnad öster om masugnen och är omnämnd i en karta från år 1816. Samma karta nämner även ett ”stampverk och sinnerrum efter hyttälven...”, dock utan att ange närmare

Figur 35. Delningskarta över Älvhyttans hyttbacke år 1816. I kartan ses den tidigare hytteddammen vara belägen strax nedströms bron över Venaån (LMA 1816:18-VIK-35).

Figur 36. Vy över hyttområdet (objekt 3) från väster. Fotografiet taget öster om bron. Hytteddammen bör ha varit belägen i linje med björken i bildens högra del.

läge. I ett misshandelsmål vid Älvhyttans hyttbacke år 1826, nämns att ett av vittnena "... som setat på masugnskransen sysselsatt med malmbokning..." bevitnat misshandeln men ej hört något då "...bullret af bokningen på masugnen hindrade vittnet att höra ...". (Nora Bergstingsrättsprotokoll 1825-1851:210). Därav kan förmodas att bokverket var belägen i samma byggnad som masugnen.

Flertalet byggnader som rör vattenkraftsanläggningar från hyttverksamheten finns därmed inte kvar. Hytteddammen, vattenrännan, hjulhus och tillhörande bälghus kunde ej påträffas i fält, och masugnen har till stora delar övertäckts med jordmassor. Undantaget är hålldammen (objekt 1) vid Älvlångens utlopp i Venaån, där hålldammens södra dammvall ännu är synlig.

MOTIVERING OCH UTVIDGNING AV FORNLÄMNINGSOMRÅDE

Hyttområdet uppfyller Kulturmiljölagens tre kriterier för fornlämning. Den är varaktigt övergiven, av äldre tiders bruk och uppförd före år 1850.

Hyttområdet utvidgas i söder, öster om bron, för att omfatta en triangulär yta om 35×33×20 meter, som utgjordes av ett materialtorg som anlades i och med laga skifte verkställdes år 1845. Vidare utökas hyttområdet omkring 10 meter norrut, vid dess norra del i syfte att innefatta den yta som enligt karta från år 1828 utgjordes av hyttbacken.

Antikvarisk bedömning: fornlämning

Objekt 4 kvarn – L1979:2094

Hjulkvarn som fungerat som husbehovskvarn, synlig i äldre kartor från 1816, 1828, och 1864–67 (LMA 1816:18-Vik-35, LMS 1828:S69-38:4, RAK 1864–67:J112-72-14). Dock är kvarnens koppling osäker till de sex skvaltkvarnar som nämns på den geometriska sockenkartan från år 1704 och i jordeböcker från åren 1706 och 1743 (LMS 1704:S52-1:2, Jordeböcker 1706:1129, 1743:696f).

Jordeböckerna, som omnämner förekomsten av skvalt- och hjulkvarnar, är endast till viss del digitaliserade för Nora Bergslag. Därmed är det inte möjligt att årsvis följa dess kontinuitet eller om någon ersätts med en hjulkvarn. I kartan från 1816, se figur 35, kan inte utläsas om det rör sig om en skvaltkvarn eller hjulkvarn. I äldre inventeringar från år 1956, för Älvhyttans hyttområde, finns kvarnbyggnaden omnämnd som hjulkvarn då den ännu var stående (KMR: L1980:5687). Den beskrivs ha varit 6×8 meter stor och 4 meter hög. Längs byggnadens södra sida fanns en vattenränna och ett vattenhjul. Vattenhjulet var ett så kallat överfallshjul. Den lokala hembygdsföreningen uppger att kvarnbyggnaden revs under 1980-talet. Den togs dock ur bruk under 1950-talet sedan kvarndammen (objekt 5) revs i samband med att betongdammen (objekt 2) anlades.

Vid fältinventering påträffades kvarnen enligt läge som anges i kartor från 1816 och 1828, omkring 60 meter nedströms den befintliga vägbron. Kvarngrunden är belägen på stranden invid vattendraget, se figur 39. I vattendraget är synliga grunder efter fundament för hjulaxeln. Fundamentet låg omkring 2–3 meter från norra stranden och var 2×10 meter stort i öst-västlig riktning och 0,2–0,3 meter högt. På norra landsidan är grunden synlig i form av en rektangulär övertorvad jordvall som var omkring 6×8 meter stor i öst-västlig riktning. Kvarnen är belägen i botten av åravinen. På krönet till ravinen finns en terrasserad ramp av kallmur omkring 5 meter norr om kvarngrunden. Rampen var 4 meter bred, 1 meter hög av 0,3–0,6 meter stora stenar i oregelbundna skift, och inbyggd i den sluttande terrängen. Den har ursprungligen utgjort ramp för ingång till kvarnbyggnaden från norr.

Figur 37. Kvarnen (objekt 4) sedd från kvarndammen (objekt 5). Kvarnens hjulgrav ligger i linje med fundament i kvarndammen som fungerat som stöd åt tidigare träränna. På landsidan utgörs rester av kvarnbyggnaden av en övertorvad jordvall. Foto från väster.

MOTIVERING

Kvarnen registrerades år 2017 av Almunga AB, som *ingen antikvarisk bedömning* utifrån kartstudier då kvarnbyggnad inte kunde bekräftas i fält (Ulfhielm & Wikell 2017). Den har dock tidigare varit omnämnd i lämningsbeskrivningen för hyttområdet (L1980:5687). Sedan kvarnbyggnaden, vid aktuell inventering, bekräftats i fält bedöms den uppfylla Kulturmiljölagens tre kriterier för fornlämning. Den är varaktigt övergiven, ur bruk sedan 1950-tal och riven under 1980-tal. Den är av äldre tiders bruk såsom husbehovskvarn, och äldre än år 1850 då den förekommer i karta från 1816.

Antikvarisk bedömning: fornlämning

Objekt 5 dammvall – L2021:8328

Kvarndamm till kvarn (objekt 5). Dammen förekommer inte i historiskt kartmaterial och skiljer sig med hytteddammens läge enligt karta från år 1816 (LMA 1816:18-VIK-35).

Vidare är dammen belägen omkring 10 meter nedströms masugnen, vilket föranleder misstanke om att syftet inte varit att driva masugnens vattenhjul. I vattendom från 1955 (se objekt 2), beskrivs en tidigare kvarndamm som nyttjats för drift av byns kvarn och kraftverksgenerator (AD 74/1954). Då läget för kvarndammen skiljer från hytteddammens läge enligt karta från 1816 förefaller det därmed som att en ny damm har anlagts. Frågan är när? Anlades den strax efter år 1816 eller först sedan hyttan nedlagts år 1861? För att undvika förvirring i nedanstående text kallas den damm som är synlig i kartan från 1816 för hytteddammen, medan dammen som utgör det aktuella objektet kallas kvarndammen. Citat är emellertid ordagrant återgivna. Av hytteddammen finns inga bevarade lämningar medan lämningar efter kvarndammen är beskrivna efter nedanstående historiska genomgång.

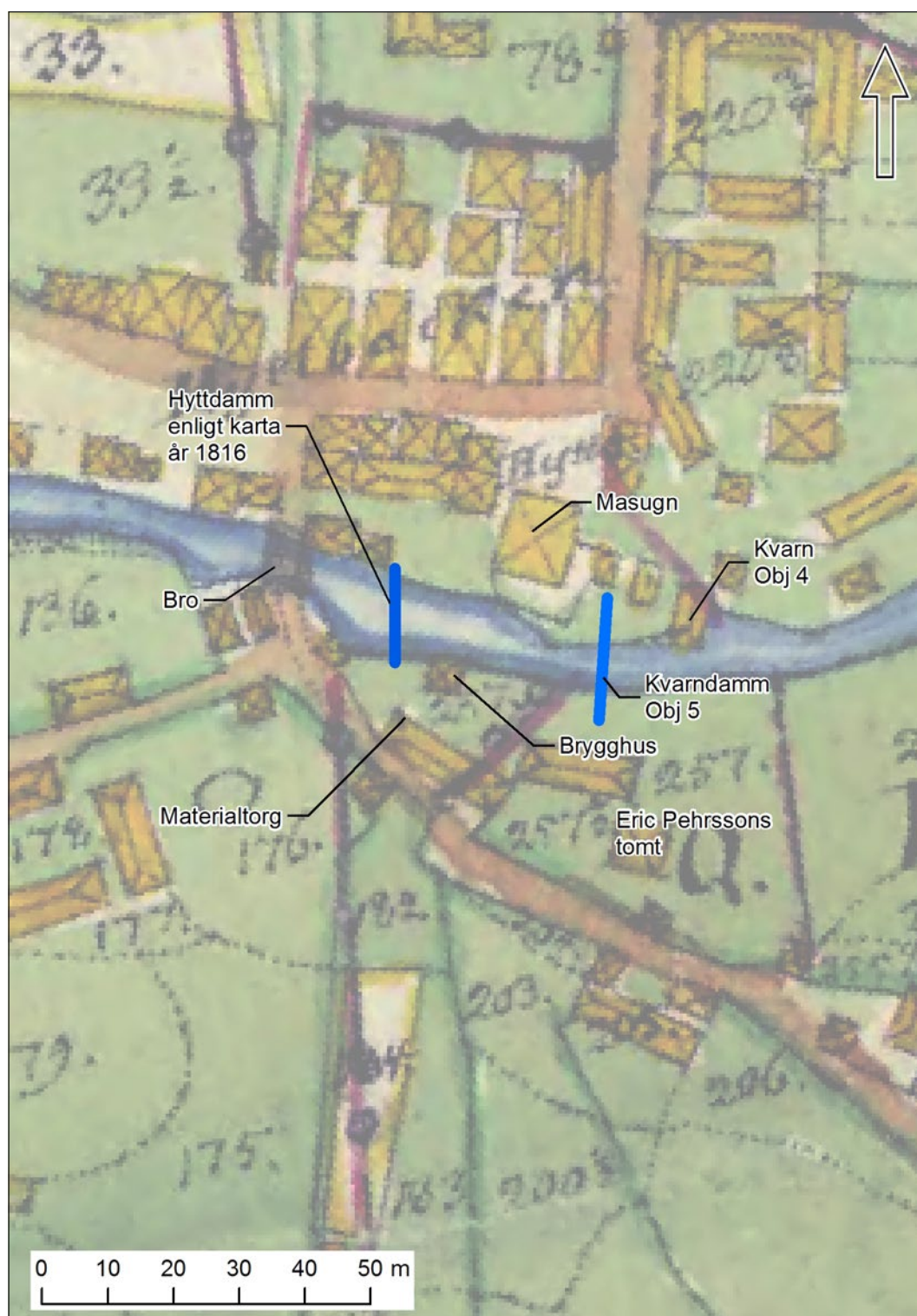
Man kan utifrån ett teknologiskt perspektiv anta att man haft en fördel av att anlägga en ny damm, anpassad för kvarnen sedan hyttan lades ned. Att kvarndammen påträffas nedströms masugnen talar även för att den inte har varit anpassad efter masugnen och dess vattenhjul. Men dylika resonemang utgör cirkelargument som inte utgör fullgod bedömning av kvarndammens datering. Särskilt inte då vi har att göra med en damm som eventuellt anlagts före eller efter år 1850, som utgör gräns för bedömning som fornlämning. Från hytteddammen utgick en ränna som ledde vatten in till masugnsbyggnaden i vilken ett vattenhjul bör ha varit beläget. Dock redovisas inte hur kvarnen erhölet sin vattenkraft. Har rännan från hytteddammen i förlängningen fortsatt till kvarnen?

Som ovan nämnt förekommer en damm vid platsen enbart i en delningskarta över hyttbacken från år 1816. I kartan är masugnen utritad, tillsammans med ett bälghus och kvarn nedströms. Enligt kartan fanns en hyttedamm belägen omkring 25 meter uppströms masugnen.

Det är i detta sammanhang frustrerande att hytteddammen inte ritats ut i samband med de kartor som upprättades vid laga skifte åren 1828 och 1845. Emellertid var laga skifteskartan en karta som främst avbildade jordlotter i form av, åker, äng, skog och tomtmark som skulle skiftas varför övriga objekt såsom dammvallar inte alltid ritades ut. Som exempel finns hålldammen (objekt 1) utritad i konceptkartan (en i fält upprättad originalkarta) från år 1828 men inte i de senare renritade versionerna från 1828 och 1845. Den kan därmed sägas ha redigerats bort. Möjligen beror förbiseendet av dammvallarna att dess konstruktion inte inskränkte på markytor som skulle skiftas och att därför inte fanns ett behov att avbilda dem. Därmed kan inte skifteskartor förväntas ge en oförvanskad bild av hur en plats sett ut vad gäller anläggningar och dylikt som inte berörts av skiftet.

Kartmaterialet lämnar oss därmed ännu i ovisshet och vi står kvar med enbart en hyttedamm i kartan från år 1816. Vi får därför lägga undan kartorna för att i stället vända oss till det skriftliga källmaterialet.

I tillhörande protokoll som är bilagda den renritade versionen av laga skiftet från år 1845 finns diskussioner kring hyttbackens utvidgande på södra sidan av vattendraget, öster om bron (se LMA 1845:18-VIK-32:44ff). I protokoll daterade till år 1841 föreslår lantmätaren att ett triangulärt materialtorg anläggs "*öster om hyttbäcken och söder om bron*" (ibid:49). Förutom att tjänstgöra som materialtorg syftade torget även till att tillse att hyttlaget kunde "disponera utloppet nedanför hytteddammen, vilket nu synes inkräktadt av en därstädes uppförd stenmur, dels att förekomma uppförandet av eldfarliga byggnader." (ibid:53f). Materialtorget skulle vara 65 alnar långt (38,5 meter) utmed älven öster om bron och 60 alnar (35,5 meter) utmed Dalkarls hyttevägen mot sydöst. Vid syning av platsen hade Ägodelningsrätten observerat att tomtägaren Eric Pehrsson, vars tomt skulle upplåtas till materialtorget, hade uppfört en bryggstuga som ansågs eldfarlig för hyttan. Bryggstugan beskrivs ha varit belägen "*... nedanför hytteddammen men ovanför hyttan ...*".

Figur 38. I bakgrunden syns laga skifteskartan från år 1828 (LMS 1828:S69-38:4). I kartan är ingen damm synlig. Lägen för hyttedammen och kvarndammen markeras med blå linje. Enligt protokoll från år 1841 fanns ett brygghus mellan hyttedammen och masugnen och materialtorget anlades i syfte att hyttlaget skulle disponera marken nedströms hyttedammen. Skala 1:1 000.

Vad man utifrån ovan anförda protokoll kan reagera på är uppgiften om brygghusets läge och att syftet med materialtorget var att kontrollera marken nedströms hyttedammens utlopp. Ett brygghus var således belägen nedströms dammen men uppströms hyttan. Detta synes idag vara omöjligt sedan kvarndammen är belägen nedströms hyttan.

Vidare beskrivs att materialtorget skulle anläggas på platsen i syftet att disponera utloppet för hyttedammen. Den nu stående kvarndammen är belägen omkring 40 meter öster om bron. Den är alltså belägen nedströms materialtorget, vilket innebär att man med kvarndammens nuvarande läge inte kunnat disponera utloppet inom materialtorget.

Protokoll från Vikers gruvbolag åren 1862–64 belyser saken ytterligare. I protokoll från år 1862, anmärks att masugnen i Älvhyttan hade raserats och man uttryckte oro för att underhåll av den tillhörande ”dammen mot Älvlången” skulle upphöra (Wikers grufvebolag protokoll 1858–1871:55). Man beförde sannolikt att bolagets damm (objekt 15) vid Dammtorp skulle kunna ta skada och inledningsvis ville man åta sig underhållet av dammen. Året därpå, år 1863 nämns att Älvhyttans kvarnbolag ”åtagit sig ombyggnad och underhåll av bemälde damm” och år 1864 beskrivs att bolaget deltagit i ombyggnadskostnader av ”... dammen vid Älvhyttan...” tillsammans med kvarnbolaget (ibid 63, 70).

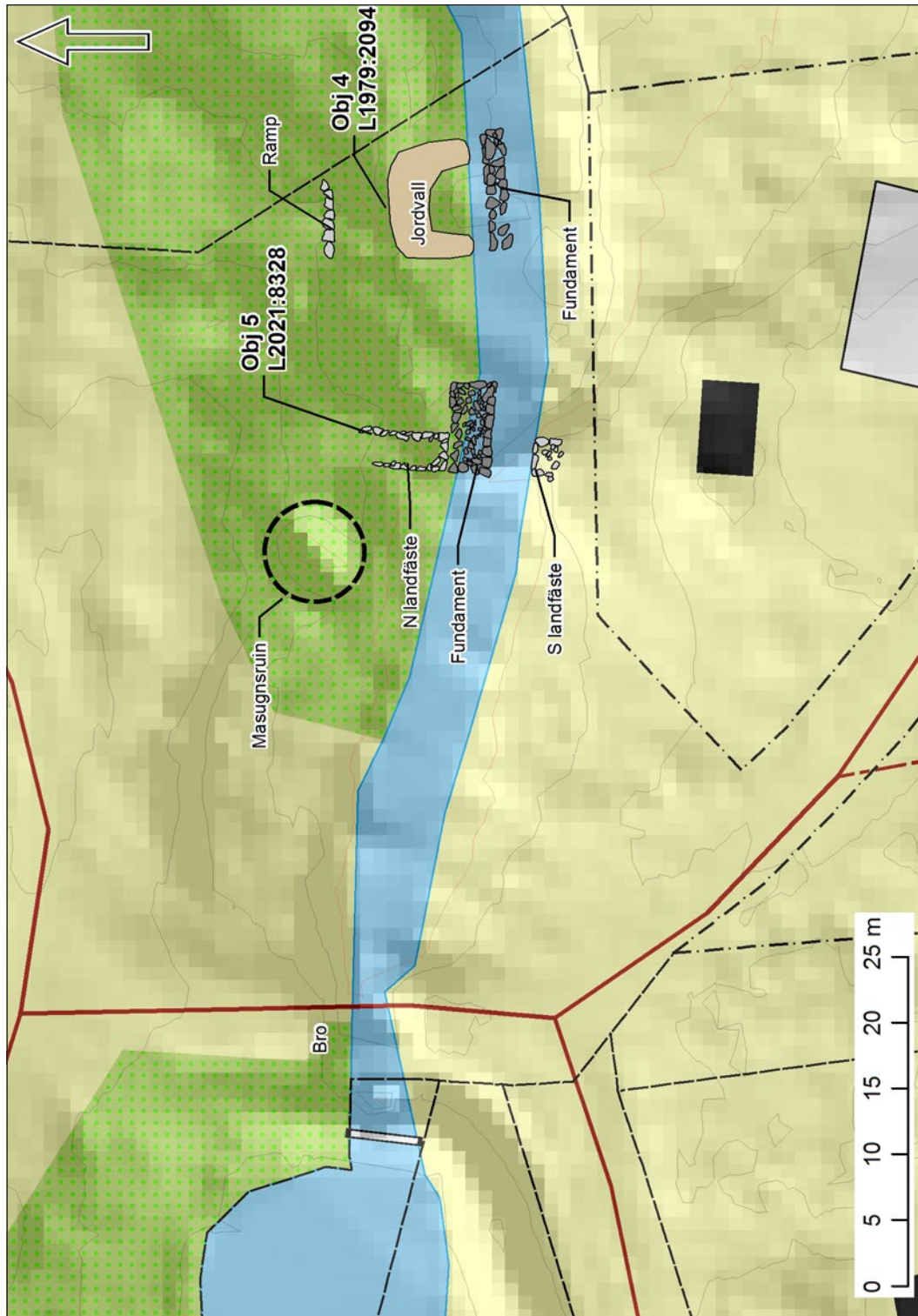
Protokollen från Vikers Gruvbolag nämner därmed att en damm har byggts om. I ett fall beskrivs dammen varit belägen ”mot Älvlången”, vilket antyder att det rör sig om hålldammen (objekt 1). I annat fall nämns den som ”dammen vid Älvhyttan”, vilket innebär att man inte kan utesluta att det rör sig om hyttedammen.

Dessa skriftliga uppgifter i kombination med hyttedammens läge enligt kartan från 1816 talar därmed för att den nuvarande kvarndammen inte har koppling till hyttan utan sannolikt har uppförts av Älvhyttans kvarnbolag efter hyttans nedläggning år 1861. Sannolikt har man i detta fall rivit hyttedammen och använt byggnadsmaterialet vid uppförandet av den nya kvarndammen.

Kvarndammen, är belägen omkring 15 meter väster om kvarnbyggnaden (objekt 4). Den utgörs av en kallmurad konstruktion bestående av två landfästen och fundament för vattenränna vid norra landfästet. Den sammanlagda längden på dammen är omkring 20 meter i nord-sydlig riktning där norra landfästet är 2,6–3 meter brett och 10 meter långt och södra landfästet omkring 3×3 meter. Det södra landfästet har delvis rasat ut i dess västra del. På östra sidan är landfästena upp till 2,5 meter höga medan den i väster är omkring 0,6–1,5 meter hög och anlagda emot den naturliga backslutningen.

I vattendraget invid norra landfästet är ett kallmurat fundament för vattenränna. Fundamentet är 3,6×7 meter i öst-västlig riktning och 1,2 meter hög vid östra sidan medan den är belägen alldeles vid vattenlinjen vid dess västra sida. Mellan fundamentet och södra landfästet är en dammöppning på omkring 3 meter. Vid södra landfästet och fundamentets södra sida är betongfästen med gjutna spår efter tidigare dammlucka. Dammluckan revs sannolikt sedan ny damm uppfördes under 1950-tal (se objekt 2).

Dammvallens södra landfäste har fem oregelbundna skift, med grovt kvaderhuggen sten, med en varierande höjd om 0,2–0,6 meter. Det norra landfästet har sex skift, varav de fyra nedersta är med regelbundna skift medan de två övre är oregelbundna och förefaller ha ditlagts i ett senare skede. Likaså förefaller det norra landfästets södra avslut, emot fundamentet, ha uppförts i ett senare skede då de yttersta hörnstenarna inte är murade i förband med resterande stenar i dammvallen. Stenarna är grovt kvaderhuggna och 0,4–0,8 meter långa och 0,3–0,5 meter höga.

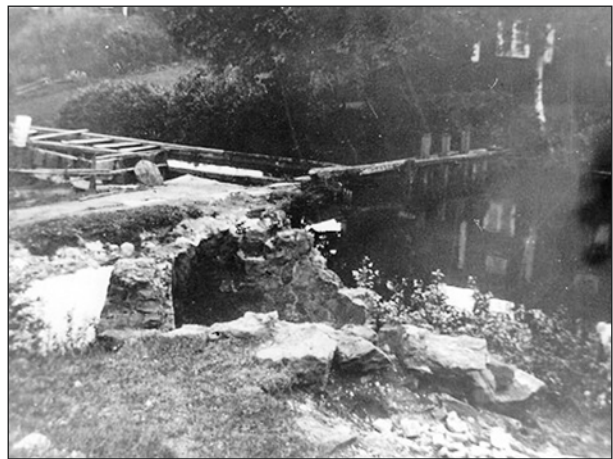
Figur 39: Schematisk skiss över objekt 4 och 5 som utgörs av en kvarndamm med kvarngrund öster om dammen. Skala 1:500.

Figur 40. Dammvall (objekt 5) sedd från öster. Lägen för tidigare dammluckor är markerade tillsammans med fundament. I dammöppningens norra del har dammlucka funnits som släppt fram vatten till en träränna som vilat på fundamentet.

Figur 41. Dammvallens (objekt 5) norra landfäste var sedd från nordöst.

Figur 42. Foto från 1900-talets första hälft. I förgrunden syns del av masugnspipan med kvarndammen och tillhörande vattenränna i bakgrunden (www.elfhyttan.se).

MOTIVERING

Efter ovan anförda beskrivning av dammvallens historik kan det med hög sannolikhet antas att dammen anlagts kring 1860-tal. Den uppfyller därmed inte ålderskriteriet, som är ett av de tre kriterier, enligt Kulturmiljölagen, som krävs för att bedömas som fornlämning. Den är emellertid varaktigt övergiven, sedan 1950-tal och av äldre tiders bruk då den kan kopplas till kvarnverksamhet (se objekt 4). I samråd med Riksantikvarieämbetet registreras dammvallen och kvarnen (objekt 4 och 5) som två separata objekt och inte som ett sammanhängande objekt (kvarnområde).

*Antikvarisk bedömning:
övrig kulturhistorisk lämning*

Objekt 6 bytomt/gårdstomt – L2021:8329

Bytomt för Älvhyttan. Äldsta skriftliga beläget härrör från 1539, dock nämns möjligen Älvhyttan år 1345 (Johansson 1881-82:82, 193). Byn förekommer i kartmaterial från 1688, 1704-05, 1783, 1785, 1828, 1845, 1864-67. (LMS 1688: S8:12, LMS 1705:S69-1:2, LMS 1704-05:S52-1:2, LMS 1783:S69-38:2, LMA 1785:18-VIK-8, LMS 1828:69-38:4, LMA 1845:18-VIK-32).

Byn är belägen på båda sidor om vattendraget och uppförd runtom hyttbacken. Enligt kartan från laga skiftet år 1828 innehöll tomterna ett flertal byggnader som var uppförda tätt tillsammans. Sedan byn splittrades i och med laga skifte år 1845 har byggnadsbeståndet glesnat väsentligt. Rester efter äldre bebyggelse på övergiven tomtmark finns i bytomtens norra del. Här påträffades den södra långsidan av en 15 meter lång byggnad i form av en övertorvad syll i ett till två skift. Inom byggnaden fanns en valvslagen källare med trappa från byggnadens insida. Enkla jordkällare förekommer även inom ett flertal fastigheter.

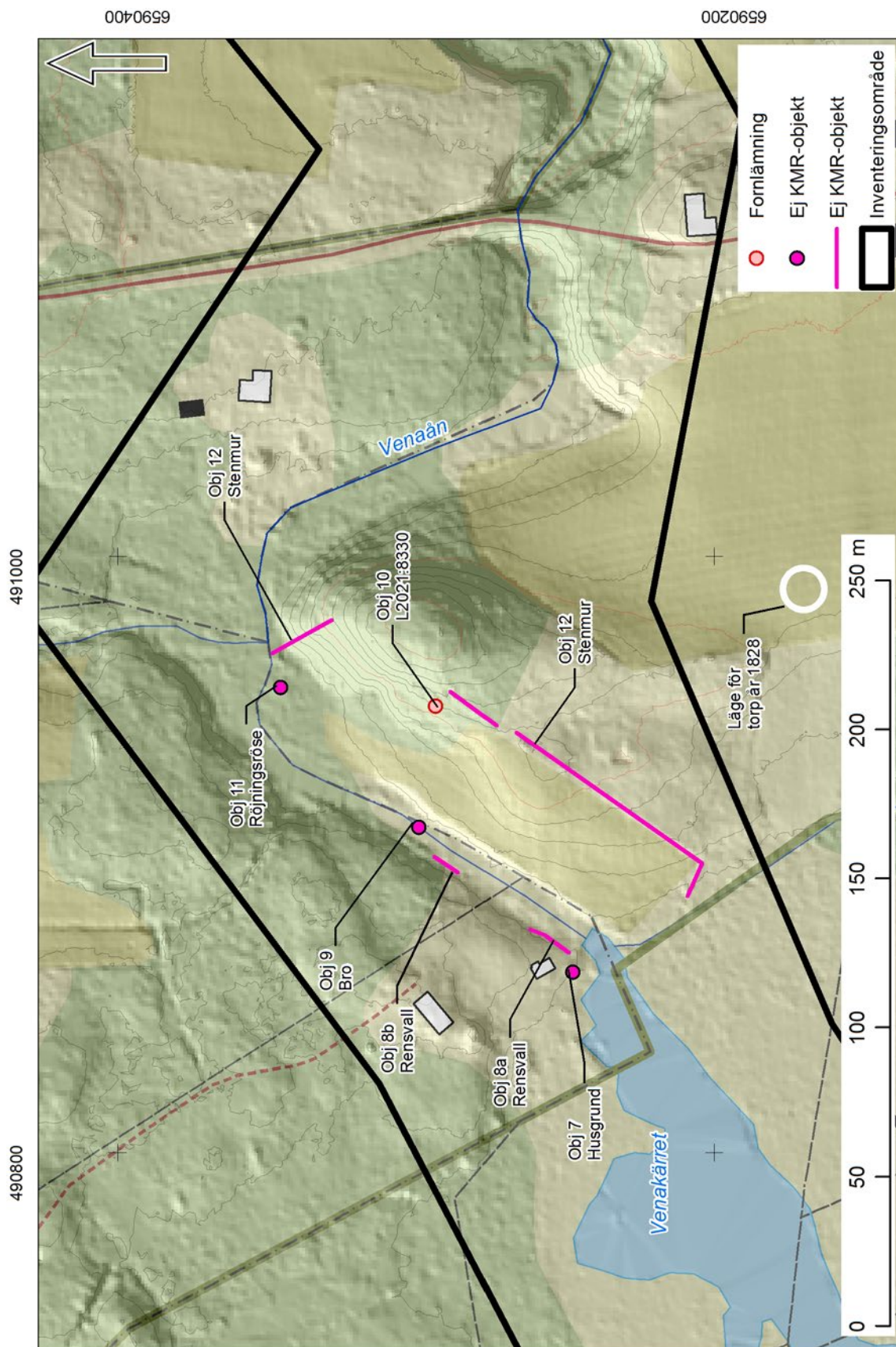

Figur 43. Jordkällare inom Älvhyttans bytomt (objekt 6). Foto från norr.

MOTIVERING

Då bytomten ännu är bebyggd, och därmed inte övergiven, uppfyller den inte samtliga tre kriterier för att bedömas som fornlämning. Bytomten är emellertid äldre än 1850 och innehåller ruiner efter husgrunder med eventuella tillhörande kulturlager, efter äldre tiders bruk.

Antikvarisk bedömning: möjlig fornlämning

Figur 44. Detaljplan över objekt som påträffades nedströms Venaån. Ett flertal objekt tolkades härröra från 1900-tal. Skala 1:2 000.

Objekt 7 husgrund, historisk tid – ej KMR-registrerat

Husgrund från historisk tid, synlig i karta från år 1912, se figur 17, dock inte i karta från år 1851 (LMA 1851:18-VIK-44, LMA 1912:18-VIK-78). I 1912 års karta ses byggnaden vara belägen invid vatt-net och ingår i en sentida gårdsenhet som etablerats mellan åren 1851 och 1912. Byggnaden har sannolikt utgjorts av en enklare ekonomibyggnad med oklar funktion. Närheten till vatt-net föranleder emellertid misstanke om att det möjligen rör sig om en sjöbod för bland annat fiskeredskap för fiske i vattendraget och kärret.

Husgrunden var 4×4 meter stor och består av en enkel syllfot som var 0,2 meter hög och utgjordes av utvald natursten med flat ovansida, med en storlek om 0,3–0,5 meter. Byggnadens hörnstenar var större med en storlek om 0,5–0,6 meter. Invändigt var husgrunden fylld med en stenpackning av 0,1–0,4 meter stora stenar. Ingång har sannolikt funnits från väster, där en meterbred ramp i form av stenpackning påträffades.

MOTIVERING

Lämningen är kopplad till sentida lägenhetsbebyggelse. Tomten är ännu bebyggd och registreras därför inte. Lägenhetsbebyggelse med kvarstående byggnader ska inte alls registreras (se Lämningstypslistan 2021:45).

*Antikvarisk bedömning:
ingen antikvarisk bedömning – registreras inte*

Figur 45. Husgrunden utgjordes av en tydlig kvadratisk syll som invändigt var stenfylld. Foto från sydväst.

Objekt 8a–b rensvall – ej KMR-registrerat

Rensvallar av sten från åker eller stenrensning i vattendraget.

8a: Enligt karta från år 1912, se figur 17, fanns nordväst om rensvallen tidigare en åkeryta om 800 kvadratmeter mellan gårdsenheten och Venaån (LMA 1912:18-VIK-78). Åkern kan kopplas till en bebyggelseenhet som uppfördes mellan åren 1851 och 1912, varvid tidigare skogs- och hagmark uppodlades. Åkerytorna var ännu i bruk under 1950-tal enligt ekonomiska kartan (RAK 1956:J133-10E8j57). Enligt kartan ses marken närmast Venaån utgöras av slättermark.

8b: Enligt karta från 1851, se figur 15, har området kring vattendraget nyttjats som ängsmark, enligt karta från år 1912 fanns en mindre åkeryta nordväst om rensvallen (LMA 1851:18-VIK-44, LMA 1912:18-VIK-79).

Närheten till tidigare åker och ängsmark föranleder misstanke om att det kan utgöras av röjningssten. Likväl kan det emellertid även utgöras av sten som rensats från vattendraget, möjligen i syfte att underlätta strandnära slätter.

Rensvallarna utgörs av röjningssten som har deponerats längs strandkanten längs en sträcka om 10–15 meter i nordöstlig-sydvästlig riktning. Stenarnas storlek varierar men utgörs främst av 0,1–0,5 meter stora stenar. Höjden på vallarna är 0,1–0,3 meter.

Figur 46. Rensvall (objekt 8) sedd från nordöst. Möjligen resultatet av rensning av åkersten eller från vattendraget i syfte att underlätta strandnära slätter.

MOTIVERING

Objekten registreras inte som lämning då objekt 8a är knutet till en sentida bebyggelseenhet som ännu är bebyggd. För objekt 8b är syfte oklart, möjligen röjningssten, men av sådan karaktär att den utifrån en restriktiv hållning, vid registrering av exempelvis röjningsröse, ändå inte hade registrerats.

Antikvarisk bedömning:

ingen antikvarisk bedömning – registreras inte

Objekt 9 bro – ej KMR-registrerat

Bro för internt bruk mellan tre fastigheter. Bron förekommer i karta från 1912, se figur 16 (LMA 1912:18-VIK-79). I kartan framgår att bron fungerat för internt bruk mellan markägarna inom fastigheterna Nya Viker 3:4, 2:7 och Älvhyttan 3:7. Brons syfte har sannolikt varit att skapa en kortare väg mellan gårdsägarna än att nyttja den större landsvägsbron som låg 200 meter österut. Därmed har en omväg på omkring 800–1000 meter kunnat undvikas. Bebyggelseenheterna på norra sidan om vattendraget uppfördes under sent 1800-tal varför bron bör dateras från denna tid.

Bron har övertorvade, kallmurade brofästen i sten på vardera sida om vattendraget på vilken en spång bestående av fyra stockar utlagts tvärs över vattendraget. På stockarna har plankor spikats. Stockarna och plankorna är emellertid murkna och kan närmast betraktas som övergivna. Brofästena i sten utgörs av kallmurade plattformar i sten som anlagts i strandkanterna. Vardera brofäste är omkring 3–4 meter långt och 1,5–2 meter brett och invändigt fylld med sten. Stenarnas storlek varierar mellan 0,1–0,5 meter.

Figur 47. Bro (objekt 9) utgörs av träspång anlagd på brofästen av sten. Foto från nordväst.

MOTIVERING

Objektet registreras inte som lämning då objektet är knutet till sentida bebyggelseenhet som ännu är bebyggd. Objektet har inte heller utgjort del av det allmänna vägnätet utan har endast varit för internt bruk. Objektet har tillkommit under sent 1800-tal/tidigt 1900-tal.

Antikvarisk bedömning:

ingen antikvarisk bedömning – registreras inte

Objekt 10

husgrund, historisk

tid – L2021:8330

Jordkällare, valvslagen (se figur 44). Källaren förekommer inte i historiskt kartmaterial som utritad byggnad, dock har ett torp funnits 120 meter sydost om källaren enligt laga skifteskartan från år 1828 (LMS 1828:S69-38:4). Enligt storskifteskartan från år 1783 utgjordes platsen öster om Venakärret av skogsmark och bebyggelse saknas (LMS 1783:S69-38:2). Till torpet hörde mark om sammanlagt tre hektar bestående av bland annat en smal åkerremsa parallellt med Venaån, omkring 20 meter nordväst om källaren (LMA 1845:18-VIK-32). Åkerremsan som mätte omkring 55×10 meter i nordöstlig-sydvästlig riktning ligger avsides jämfört med torpets resterande åkermark. Möjligen har vattenkrävande växter såsom rotfrukter odlats på åkerremsan med nära tillgång på vatten för bevattning från Venaån. Skördade rotfrukter har därefter förvarats i jordkällaren.

Jordkällaren utgörs av en valvslagen källare som är ingrävd i en nordväst-sluttning. Källarens invändiga storlek var 1,6×2,2 meter i nordvästlig-sydöstlig riktning och 1,5 meter i höjd. Utvändigt var källarkullen omkring 4×6 meter stor och sannolikt ursprungligen överbyggd med bräd- eller torvtak. Stenarna utgörs av utvald natursten, där sannolikt de kilformade stenarna i valvets övre del är tillmakade. Ingången i källarens nordvästra kortsida var delvis täckt av jordmassor.

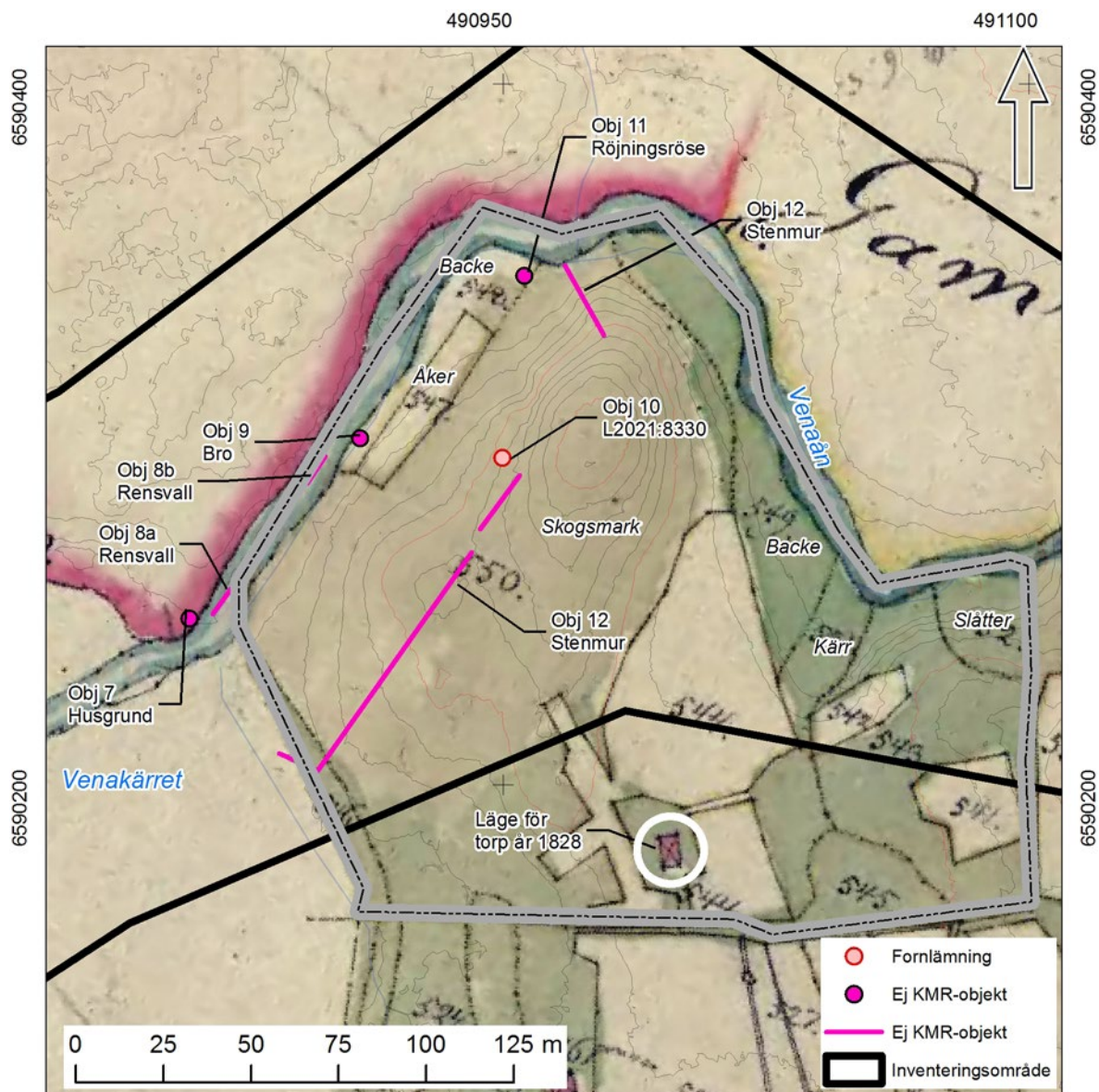
MOTIVERING

Kartstudier pekar på att jordkällaren bör ha haft koppling till åkeryta och tillhörande torp som är synlig i karta från 1828. Syftet har varit att fungera som jordkällare för de rovor och rotfrukter som sannolikt odlats i åkern. Lämningen uppfyller därmed samtliga tre kriterier för att bedömas som fornlämning. Den är äldre än år 1850, nyttjad för matförvaring enligt äldre metoder, och varaktigt övergiven.

Antikvarisk bedömning: fornlämning

Figur 48. Jordkällaren (objekt 10) var ingrävd i en backsluttning. Foto från nordväst.

Figur 49. Objekt 9 och 11 i förhållande till karta över laga skifte år 1845 (LMA 1845:18-VIK-32). Resterande objekt har tillkommit i senare tid. Torpet är markerad med vit cirkel och dess tillhörande mark med grå linje. Skala 1:2 000.

Figur 50. Ett triangulärt röjningsröse (objekt 11) invid Venaån, sannolikt upplagt då ängsmarken rensats på sten. I bakgrunden syns stenmur, objekt 12. Foto från väster.

Objekt 11 röjningsröse – ej KMR-registrerat

Röjningsröse invid strandkant. Sannolikt anlagt under 1800-talet då platsen övergick från skogsmark till att nyttjas som åker- och ängsmark. Enligt karta från laga skifte år 1828 är röset uppfört i ett område som benämns som "backe" som nyttjades till slätter (LMS 1828:S69-38:4, LMA 1848:18-VIK-32). Syftet med röset har därmed varit att röja markytan i ängen på sten för att underlätta arbetet med lie. Röset har en triangulär form vars samtliga sidor var fyra meter långa. Höjden på röset var 0,4–0,5 meter med en plan ovalsida. Invändigt är röset fyllt med stenar av varierande storlek om 0,1–0,6 meter.

MOTIVERING

Lämningsstypspanen pekar på att röjningsrösen har brukats in i sen tid och bedöms generellt inte uppfylla brukskriteriet (lämningsstypspanen 2021:51). Det aktuella röjningsröset ingår inte heller i fossil åkermark eller i röjningsröseområde utan förekommer som ett ensamliggande röse i ängsmark och har sannolikt tillkommit under loppet av 1800-talet. Därför registreras inte röset i Kulturmiljöregistret.

Antikvarisk bedömning:
ingen antikvarisk bedömning – registreras inte

Objekt 12 stenmurar – ej KMR-registrerat

System av sammanlagt tre stenmurar. Murarna är kopplade till utökning av åkermark, hörande till en åker vars inledande historik omnämns i objekt 10. En jämförelse mellan kartan från år 1868 och ekonomiska kartan från år 1956, visar att den mindre åkerremsan vuxit från 10×55 till 30×100 meter (LMA 1868:18-VIK-61, RAK 1956:10E8j57). Stenmurarna påträffas längs den utökade åkerns ytterkanter och har därmed tillkommit som ett resultat av stenröjning inför och i samband med att åkern brukats. Enligt fastighetskartan redovisas åkern ännu som åkermark, vilket innebär att murarna ännu är i bruk. På utsidan av stenmurarna har marken nyttjats som skog- och hagmark, vilket ytterligare ger muren en funktion i form av rumsavskiljare i landskapet till skydd mot betande djur.

En av murarna löper längs en sammanlagd sträcka om 120 meter, varav 100 meter i nordöstlig-sydvästlig riktning, och 20 meter i nordvästlig-sydöstlig riktning. Muren är 2 meter bred och 1,5 hög och uppförd i natursten med 0,2-0,6 meter stora stenar. Den är uppförd utmed åkerns södra och östra långsida. Omkring 20 meter från murens nordöstra ände är en 7 meter bred öppning.

En annan mur löper utmed åkerns norra kortsida, längs en sträcka om 25 meter i nordvästlig-sydöstlig riktning. Muren är 1-1,3 meter hög och 2 meter bred med 0,1-0,6 meter stora stenar. Nordvästra änden av muren löper ned till vattendragets strand och murens sydöstra ände avslutas vid en brant nordöst-sluttning.

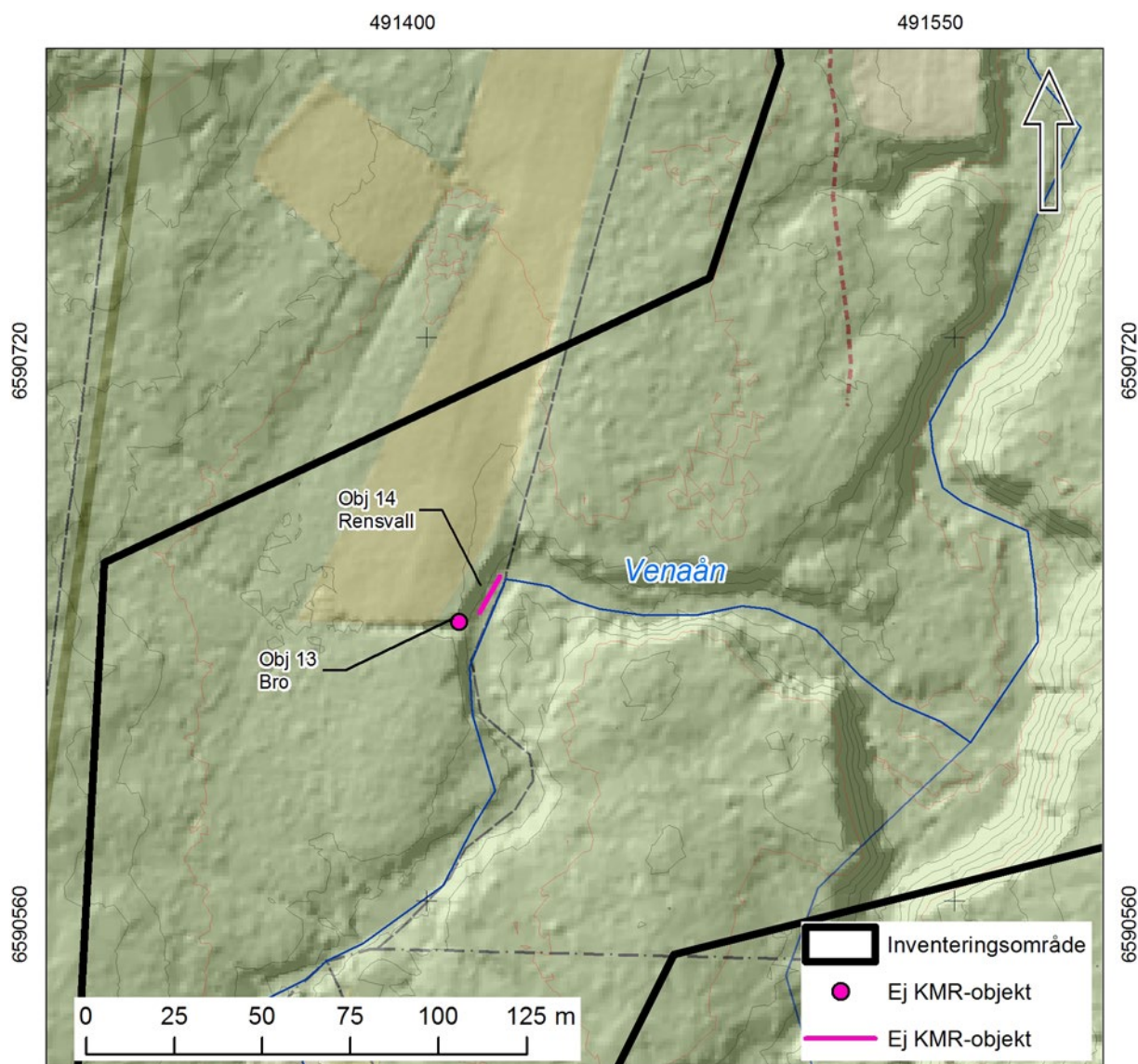

Figur 51. Stenmur (objekt 12) invid Venaån.
Foto från sydöst.

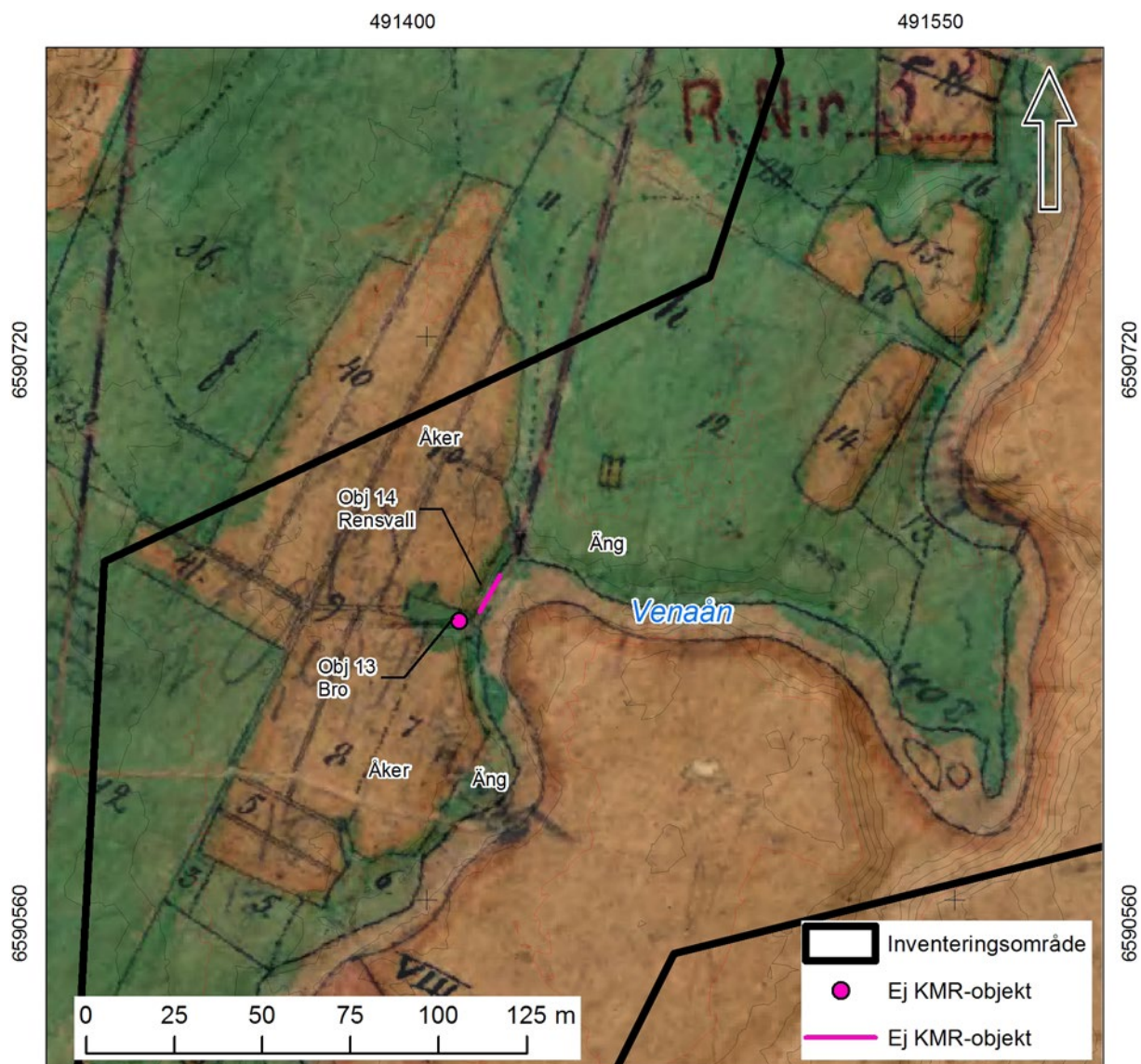
MOTIVERING

Lämningstypslistan anger att stenmurar ska registreras restriktivt (Lämningstypslistan 2021:36). Då stenmurarna ännu är i bruk som rumsavskiljare i landskapet, och är kopplade till en sentida expansion av åkermarken efter 1860-talet, registreras inte stenmurarna.

Antikvarisk bedömning:
ingen antikvarisk bedömning – registreras inte

Figur 52. Plan över objekt 13 och 14, vilka var belägna längs Venaåns västra strand. Området beläget söder om Dammtorp. Skala 1:2 000.

Figur 53. Brons (objekt 13) läge i förhållande till laga skifteskartan i Gamla Viken år 1853 (LMA 1853:18-VIK-45). Bron ses vara belägen i ett åkerdike mellan två åkrar. Marken närmast Venaån utgörs av ängsmark. Skala 1:2 000.

Objekt 13

bro – ej KMR-registrerat

Bro för internt bruk för att korsa åkerdike. Enligt kartmaterialet har platsen uppodlats under tiden mellan storskifte år 1781 och laga skifte år 1853 (se LMA 1781:18-VIK-6, LMA 1853:18-VIK-45). Enligt laga skifteskartan löper ett åkerdike, omgivet av åker- och ängsmark, ut i Venaån vid platsen för bron. Emellertid är ingen bro eller tillhörande väg utritad. Brons datering bör kopplas till tiden då åkermarken var i bruk mellan åren 1781 och 1950.

Bron utgörs av en enkel brotyp bestående av större stenblock i vardera ände med rektangulära stenblock tvärs över diket. Lämningen mycket övertorvad varför enskilda stenar inte kunde mätas. Brons storlek är 1×2 meter i nord-sydlig riktning. Belägen invid vattendraget.

MOTIVERING

Enligt lämningstypslistan ska stenvalvsbroar eller större eller äldre träbroar registreras. Övriga typer av broar ska endast i undantagsfall bedömas som fornlämning (Lämningstypslistan 2021:14f). I detta fall rör det sig dock om en mindre bro för internbruk inom gården. Bron bör ha tillkommit under perioden 1781-1950 i samband med att platsen uppodlades. Bron kan därmed inte sägas uppfylla ovan ställda krav för att erhålla antikvarisk bedömning eller status.

Antikvarisk bedömning:

ingen antikvarisk bedömning – registreras inte

Figur 54. Mindre bro (objekt 13) anlagd tvärs över åkerdike. Längs vattendraget syns rensvall (objekt 14) Foto från sydväst.

Objekt 14 rensvall – ej KMR-registrerat

Rensvall av röjningssten längs med vattendraget. Enligt kartmaterialet har platsen uppodlats under tiden mellan storskifte år 1781 och laga skifte år 1853 (se LMA 1781:18-VIK-6, LMA 1853:18-VIK-45). Enligt laga skifteskartan har en smal remsa ängsmark varit belägen invid vattendraget, med åkermark belägen på högre höjd i väst. Närheten till tidigare åker föranleder misstanke om att det kan utgöras av röjningssten från åkermark. Röjningssten från åker- och ängsmarken har deponerats längs vattendraget för att frigöra marken från stenarna. Trots likheten med en förfallen stenkista/strandskoning för flottnings så rör det sig inte om en flottningsanläggning. En sådan lämning är anpassad för att motverka vattendragets skarpa kurvor där timmer fastnar. I detta fall avslutas rensvallens norra ände i sank mark innan krök.

Röjningssten utmed vattendraget längs en sträcka om 15 meter i nordöstlig–sydvästlig riktning, 0,8–1 meter hög av 0,2–0,8 meter stora stenar. Nordväst om lämningen är en 2 meter bred ängsremsa med åkermark nordöst om denna.

MOTIVERING

Lämningen utgörs av röjd sten från åker som deponerats i vattendragets strandzon. Den är beskriven som ett objekt i händelse av att den misstolkas som flottningslämning.

Antikvarisk bedömning:

ingen antikvarisk bedömning – registreras inte

Figur 55. Rensvall (objekt 14) med stenar deponerade i vattendraget. Stenarna utgörs sannolikt av röjningssten från åkermarken och ängen i väst. Väster om rensvallen syns en smal ängsremsa med högre belägen åkermark väster om ängsremsan. Foto från söder.

Objekt 15

dammvall – L2021:8331

Dammvall till "Vikers konstkanal" (objekt 16). Dammvallen var tidigare registrerad inom L1980:5044 uppfodringsanläggning, men är omregistrerad som dammvall i samband med aktuellt projekt. Detta sedan uppfodringsanläggning inte är ett korrekt val för lämnings-typ, se objekt 16. Dammen är synlig i ägostyckningskarta från år 1923 (LMA 1923:18-VIK-104).

Dammvallen har utgjort del i den så kallade Vikers konstkanal som, enligt protokoll från Vikers Gruvbolag, anlades åren 1858–59 (Vikers gruvbolag 1858–1887:25). Dock nämns inte dammen i tillhörande protokoll, men eftersom konstbyggnaden skulle färdigställas år 1860 måste det förmodas att dammen anlades mellan åren 1858–1860 (ibid:23).

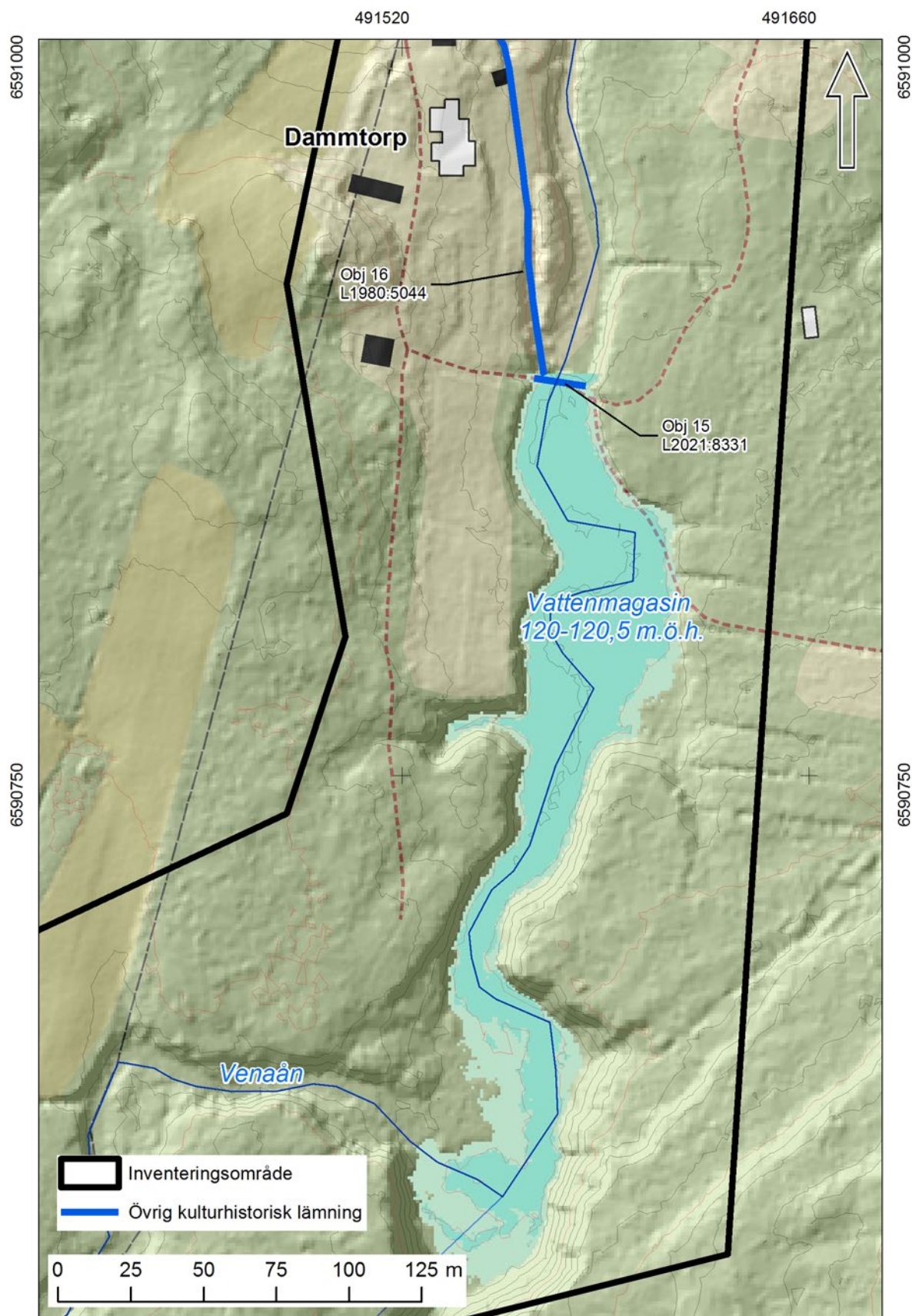
Dammvallen är 20 meter lång i västnord-västlig-östsydöstlig riktning och utgörs av grovt huggen gråsten i skalmursteknik. På ett flertal stenar påträffas täta borrhål med en diameter om 2 centimeter. Muren är 3 meter bred och 1,5–2 meter hög med tre skift synliga ovan vattenytan. I mitten av dammen är en fem meter bred öppning efter tidigare dammlucka. Nedströms dammen är en kallmurad 11 meter lång stödmur i vattendragets västra sida. Stödmuren är omkring 1,2 meter hög och har fyra skift synliga ovan vattenytan. Väster om stödmuren löper konstkanalen (objekt 16) varför stödmurens syfte är att hindra erosion av strandkanten och därmed förekomma att konstkanalen undermineras.

Dammens västra landfäste är till stor del ut-rasat med stenblock utspridda norr om damm-vallen. Därmed saknas synliga konstruktioner till en separat dammöppning som bör ha fun-nits för omledning av vatten ut i konstkanalen (objekt 16). På södra sidan om dammen har en betongbro anlagts som nyttjas som intern kör-väg. Då konstkanalens (objekt 16) bottenmått be-finner sig kring 119–119,5 meter över havet, antas dammen ha reglerat vatten till en nivå om cirka 120–121 meter. Det tillhörande vattenmagasinet har därmed haft en yta om cirka 10 000 kvadrat-meter med ett bottendjup om upp till 2 meter.

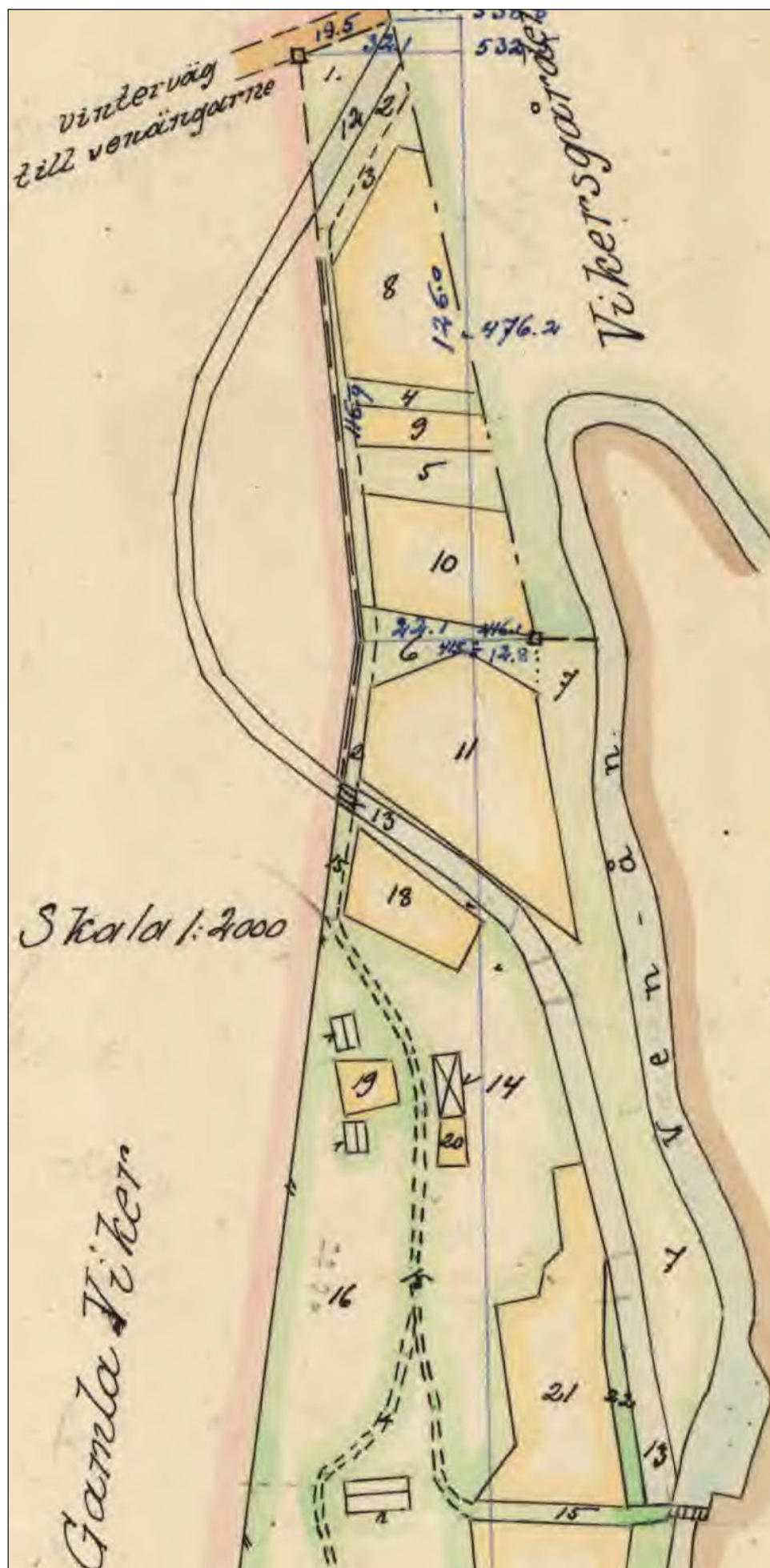
MOTIVERING

Dammvallen uppfyller inte ålderskriteriet då den antas vara anlagd mellan åren 1858–1860 och därmed inte kan bedömas som fornlämning. Den är kopplad till en konstgång som anlades år 1860, vilken i sin tur är kopplad till gruvverksamheten i Vikersgårdsgruvorna (L1980:4587) som inmutades år 1851. Den är där-med även knuten till gruva som är yngre än år 1850. Dammvallen är emellertid övergiven och utgör lämning efter äldre bruksmetoder inom bergshantering där vattenkraft nyttjats för att driva en konstgång.

*Antikvarisk bedömning:
övrig kulturhistorisk lämning*

Figur 56. Objektplan över objekt 15 och 16. I planen syns även vattenmagasinets beräknade yta då dammen bör ha reglerat vattennivån till en höjd om cirka 120-121 meter. Dammvallen har haft en separat öppning i sin västra del för omledning av vatten till "Vikers konstkanal" (objekt 16). Skala 1:2 000.

Figur 57. Ägostyckningskarta över Dammtorp år 1923 då Vikers gruvbolag sålde fastigheten (LMA 1923:18-VIK-104). I kartans nedre del syns dammen och den tillhörande kanalen med kartnummer 13.

Figur 58. Dammvallens (objekt 15) östra landfäste med betongbron. Foto från väster.

Figur 59. Dammvallens västra landfäste utgörs av utrasade stenar och konstruktionsdetaljer till separat öppning till konstkanalen saknas. I bilden ses en nedfallen björk ligga i konstkanalen. Foto från sydöst.

Figur 60. Vy över utloppet vid dammvallen (objekt 15). Läge för konstkanalen (objekt 16) markeras med blå linje. Öster om kanalens jordvall finns en kallmurad stödmur längs västra strandkanten. Foto från sydöst.

Objekt 16

uppfodringsanläggning

– L1980:5044

Uppfodringsanläggning med flera ingående lämningar i form av dike/ränna, två husgrunder och ett fundament. Inom inventeringsområdet är: dike/ränna 1300 meter lång i nordöstlig–sydvästlig riktning, kallad "Vikers konstkanal". Objektet sträcker sig till större delen utanför inventeringsområdet varför enbart berörd del inom inventeringsområdet har besökts i fält. Vikers konstkanal förekommer i häradsekonomiska kartan från åren 1864–67 och i en senare utförd ritning av Eric Janson från 1870-tal samt i sentida kartor från 1922 och 1923 (LMA 1922:18-VIK-100, LMA 1923:18-VIK-104, Tekniska Museet:6.400 C). Den omnämns i protokoll från Vikers gruvbolag där det beskrivs att den anlades mellan december 1858 och april 1859 (Vikers Gruvbolag 1858–1887:25). Vid redovisningen av kanalgrävningen anges att arbetet innebar avbaning av kuperad mark, djupgrävning och stensprängning.

Kanalens syfte var att via vatten från dammvallen (objekt 15) förse ett hjulhus med vattenkraft (Vikers gruvbolag 1858–1887:25). Från hjulhuset överfördes energin till en så kallad konstgång, vars syfte var att pumpa vatten ur Vikersgårdsgruvorna samt forsla upp malm.

Längs inventerad sträcka, cirka 500 meter, utgörs rännan av ett grävt dike omgivet av jordvallar. Rännans sträckning skiftar, då den följer terrängavsnittens lägsta punkt, men den löper generellt i nordöstlig–sydvästlig riktning. Bredden på rännan varierade mellan 1–3 meter och dess djup mellan 0,5–1,5 meter. Jordvallarna var upp till 2 meter breda och upp till 1,5 meter höga. Enligt höjddata från Lidardata är rännans fallhöjd mycket svag där både södra och norra änden är belägen kring 119 meters höjd över havet (RH 2000). Rännan är i varierande grad vattenfylld.

Vid rännans södra ände invid dammvallen (objekt 16) är en del av rännans östra sida belägen invid vattendraget och där förstärkt med kallmur längs en 11 meter lång sträcka i nord-sydlig riktning. Muren är 1–2 meter hög, med delvis utrasade stenar i vattendraget. Inom inventeringsområdet har delar av rännan, inom tomt- och hagmark, fyllts igen med jord.

MOTIVERING

Till lämningen L1980:5044 hör ett flertal ingående lämningar i form av dammvall, kanal, hjulhusgrund, fundament och husgrund. Hjulhusgrund och övriga husgrunder är dock belägna i lämningens norra del, utanför inventeringsområdet och har inte besökts i fält.

Lämningstypen är emellertid felkategoriserad. En uppfodringsanläggning är lämning efter anläggning för uppforsling av malm, bergart, vatten med mera. I detta fall bör "Vikers konstkanal" och dammvallen avlägsnas ur objektet och göras till individuella objekt. På detta vis har dammvallen erhållit nytt lämningsnummer, se objekt 15. Emellertid har inte hela konstkanalen eller de tillhörande husgrunderna och hjulhusgrunden besökts varför ytterligare ändringar inte får utföras inom ramen för detta projekt. För detta krävs att samtliga ingående lämningar besöks och bekräftas i fält. Därför kvarstår felaktig lämningstyp tills vidare.

Lämningen är yngre än år 1850 och kopplad till gruvverksamhet som är yngre än år 1850 varför lämningen inte uppfyller ålderskriteriet. Lämningen är emellertid övergiven och utgör lämning efter äldre bruksmetoder inom bergshanteringen där vattenkraft nyttjats för att driva en konstgång.

*Antikvarisk bedömning:
övrig kulturhistorisk lämning*

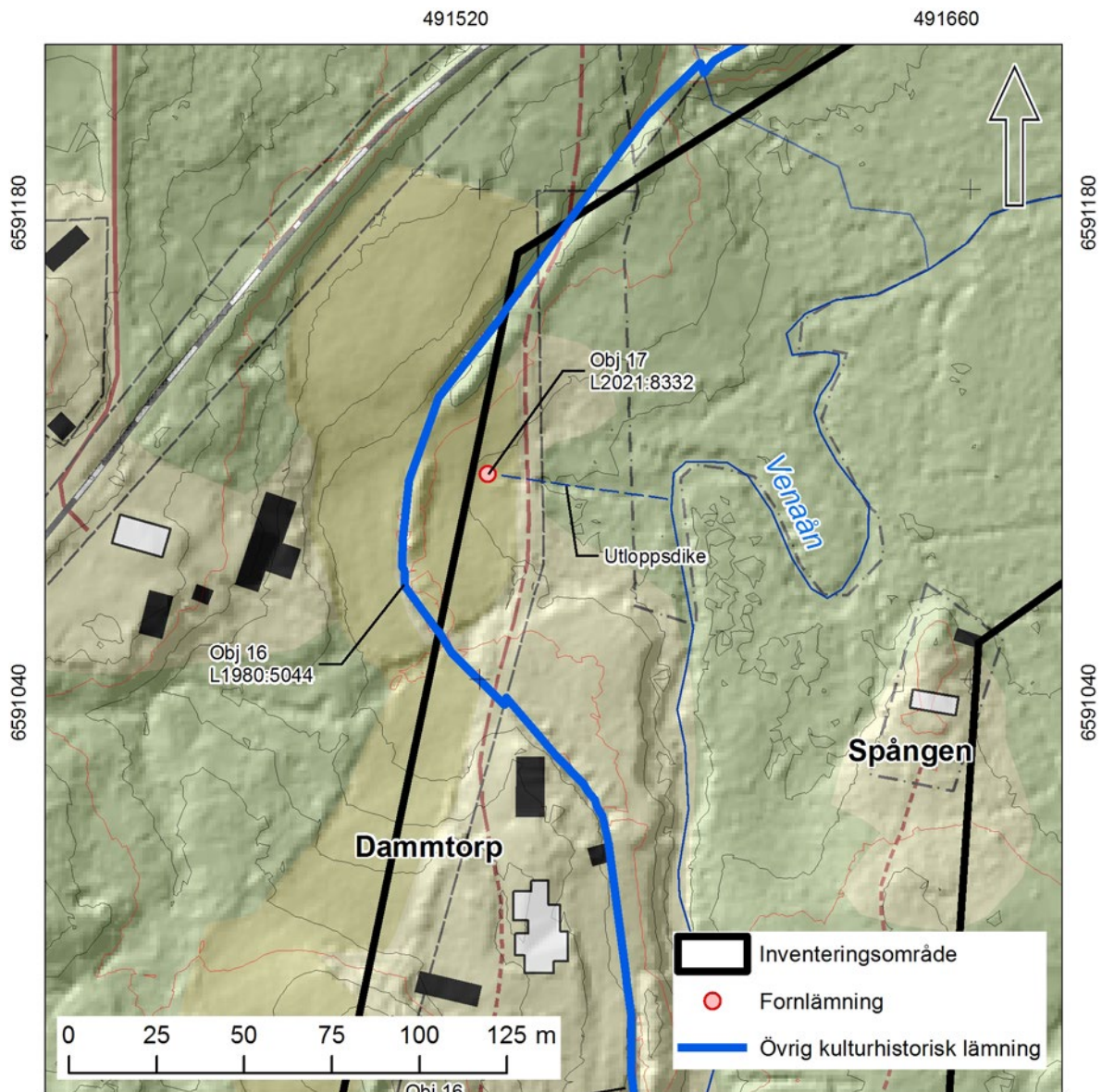
Figur 61. Del av konstkanalen, markerad med blå linje, vid dammvallen (objekt 15) som syns i bakgrunden. Foto från norr.

Figur 62. Del av konstkanalen där äldre banvall (objekt 19) passerat över kanalen. Foto från sydöst.

Figur 63. Vattenränna, konsthjul och konstgång från 1710, Sala, Västmanland. En vattenränna förser ett konsthjul med vatten varvid hjulet sätts i rörelse, Konsthjulets vertikala rörelseenergi överförs till horisontell energi, via en bugare, till konstgången som rör sig i en pendlande rörelse. I konstgångens ände, vid gruvhålet, finns en hiss- eller pumpanordning som forslar upp malm eller pumpar upp vatten. Av Johannes Ranie (Jernkontoret).

Figur 64. Objektplan för objekt 17. Källan är belägen i botten av skålformad terräng. Ett dike leder vatten från källan ut i Venaån. Skala 1:2 000.

Objekt 17 källa med tradition – L2021:8332

Källa med tradition, förekommande i karta från år 1705 under namnet "Aver torp-kiälla" (LMS 1705-S69-1:2). Andra samtida kartor från år 1688 och 1704 nämner emellertid varken källan eller torpet (LMS 1688:S8:12, LMS 1704:S52-1:2). Inte heller kan namnet Avertorp påträffas i jordeböcker från tiden kring 1705 då torp inte finns upptecknade (se t.ex. Jordeböcker 1706:1137). I laga skifteskarta från år 1853 är källan med tillhörande dike ut i Venaån markerad. Dock omnämns den inte som källa i tillhörande karttext som istället beskriver att platsen utgörs av hårdvallsäng (LMA 1853:18-VIK-45).

Enligt markägaren kallades källan förr för Mid-sommarkällan. I modern tid har källan försetts med betongrör i syfte att fånga vattnet som annars tidvis svämmade över på infartsvägen öster om källan.

Huruvida källan utgörs av en källa där grundvatten kontinuerligt sipprar upp ur marken kan emellertid inte fastställas av arkeolog. Dock förefaller den skålformade terrängen ned till källan tala för att det rör sig om ytligt markvatten som inte hinner infiltrera ned till grundvattenytan utan rinner ned till lägsta punkten.

Källan är lågt belägen i terrängen som i väst sluttar ned mot källan likt en tratt. Öster om källan är ett 50 meter långt dike, i öst-västlig riktning, med utlopp i Venaån. Diket är markerat i kartan från 1853 och har sannolikt grävts i syfte att avleda vattnet och förhindra översvämning.

Numera utgörs källan av ett betongrör med en diameter på omkring 1,5 meter och 1,3 meter hög.

MOTIVERING

Lämningen uppfyller Kulturmiljölagens tre kriteriet för att bedömas som fornlämning. Källan förekommer i karta från år 1705, vidare är den övergiven såsom vattenkälla med tradition och utgör naturbildning som äldre tiders seder och bruk är kopplat till.

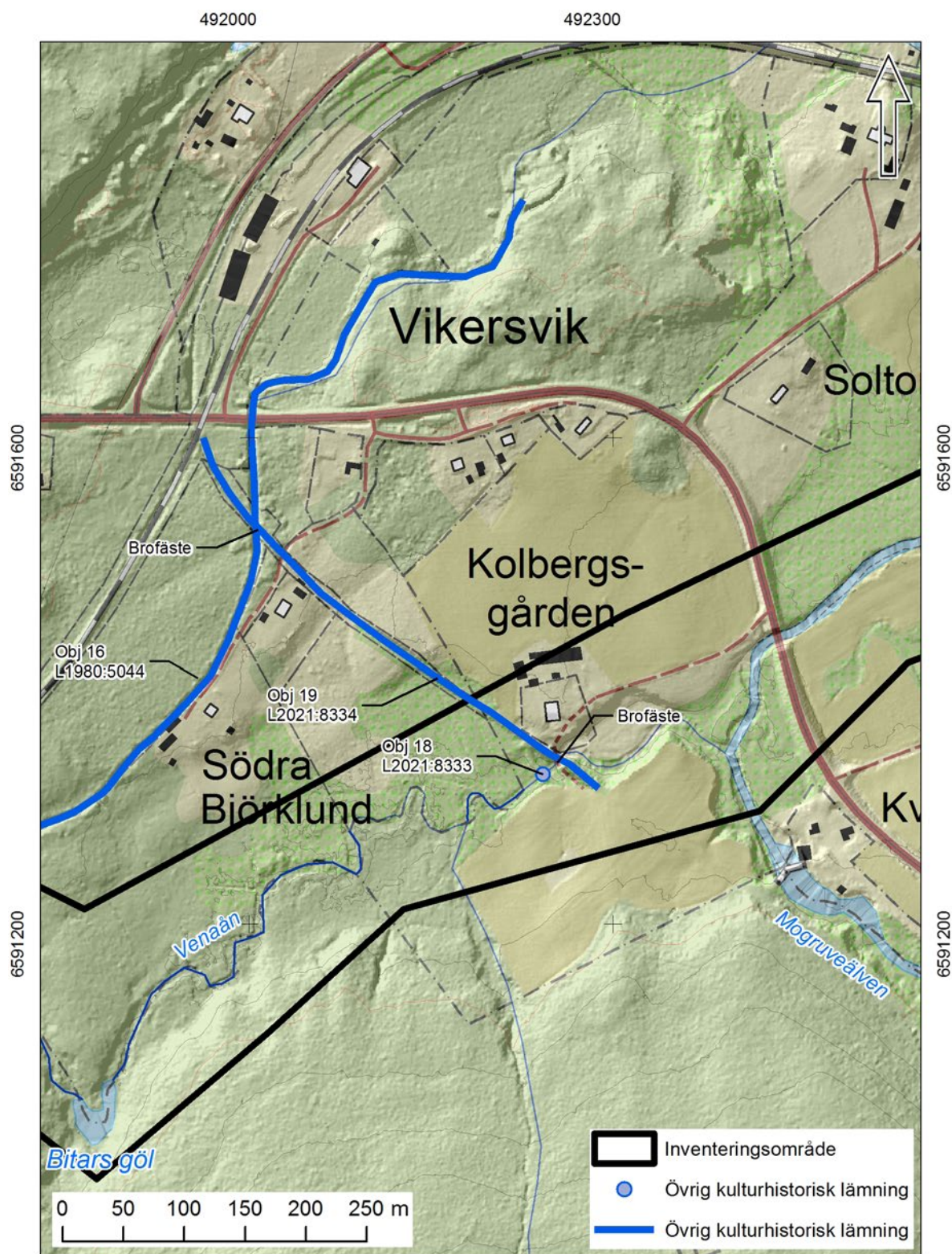
Antikvarisk bedömning: fornlämning

Figur 65. Karta från år 1705 med texten "Aver torp-kiälla" markerad med svart cirkel (LMS 1705:S69-1:2). Torpet finns inte utritat men utgör möjligen en föregångare till dagens Dammtorp.

Figur 66. Källan (objekt 17) utgörs numera av en betongtrumma med dike ut i Venaån. Foto från väster.

Figur 67. Objektplan för objekt 18 och 19 vid Kolbergsgården. Skala 1:5 000.

Figur 68. Bro (objekt 18) över Venaån vid Kolbergsgården. Bron nyttjades för internt bruk inom gården för passage mellan dess ägor på båda sidor om vattendraget. Foto från nordöst.

Objekt 18 bro – L2021:8333

Bro för internt bruk inom Kolbergsgården. I äldre kartmaterial är bron synlig åren 1781, 1821, 1823, 1922 och 1956 (LMA 1781:18-VIK-15, LMS 1821:S69-26:6, LMA 1823:18-VIK-25, LMA 1922:18-VIK-AV47, RAK 1956:J133-10E8j57). I samma kartor syns den befintliga landsvägsbron ha varit belägen 225 meter östnordöst om aktuell bro.

Då ägaren av Kolbergsgården även ägde mark på södra sidan av vattendraget, inom Skrikarhyttans ägor, har bron nyttjats för tillträde till dessa marker (se markägobeskrivning LMS 1821:S69-26:6, LMA 1823:18-VIK-25). Marken söder om bron utgjordes av åker, äng och skog med ängsmark närmast vattendraget.

Bron utgörs av 0,8 meter höga brofästen av sten och jord på båda sidor om vattendraget. Stenarna i brofästet förefaller ha utgjorts av en utfylld stenbädd, 4 meter bred, med 0,2–0,8 meter stora stenar. På södra sidan är vägbank inte synlig.

I norr syns en 3–4 meter bred, 0,4–0,8 meter hög och 25 meter lång vägbank som i nordöstlig–sydvästlig riktning leder upp till Kolbergsgården.

Enligt markägaren övergavs bron under 1950-talet då man i stället kunde använda den nedlagda järnvägsbron för överfart (se objekt 19).

MOTIVERING

Enligt lämningstypslistan stenalvsbroar och större eller äldre träbroar registreras. Övriga typer av broar ska endast i undantagsfall bedömas som fornlämning (Lämningstypslistan 2021:14f). I detta fall rör det sig om en bro som nyttjats för internt bruk inom gården, där bron varit tillräckligt stor för att rymma häst och vagn.

*Antikvarisk bedömning:
övrig kulturhistorisk lämning*

Objekt 19 färdväg – L2021:8334

Färdväg i form av järnväg/banvall, del av smalspårig järnväg, den så kallade Wikern-Möckelns Järnväg (WMJ), mellan Striberg och Degerfors, som anlades åren 1871-1873 (LMA 1872:18-JVG-8:1). Resterande sträcka utanför inventeringsområdet kan följas i generalstabskartorna från år 1888 (RAK 1888:J243-72-1 & J243-61-1).

Banan löpte delvis parallellt med Nora-Karl-skoga järnväg (NKJ), men där NKJ transporterade både gods och malm var WMJ främst avsedd för malmtransporter. WMJ nedlades år 1907 förutom sträckan mellan Dalkarlsbergs-Vikersvik som fortsatte att nyttjas för malmtransporter (Bostedt 1945, Sundström & Israelsson 2003). I Vikersvik fanns omlastningsstation (L1980:6541) mellan den smalspåriga och den normalspåriga NKJ-järnvägen.

Den berörda sträckan av järnvägen utgörs av en 440 meter lång banvall i nordvästlig-sydöstlig riktning. Banvallen utgörs av en jordvall som i basen är mellan 4-15 meter bred och i krönet 2-3 meter, med plan ovansida. Höjden är vanligen omkring 1 meter men vid broövergången över Venaån är banvallen 4 meter hög. Omkring 160 meter av banvallens nordvästra ände är emellertid nedgrävd i terrängen till 0,4-0,6 meters djup. Vid två platser finns broövergångar, vid Venaån och över Vikers konstkanal (objekt 16).

Broövergången vid Venaån utgörs av en 40 meter lång och 4-5 meter bred kallmurad bro i nordvästlig-sydöstlig riktning. Brofästets kallmurning utgörs av kvaderhuggen sten i sju skift, vardera skift omkring 0,6 meter högt. Mellan brofästena är broövergång av räler och stockar. Bron nyttjas, sedan järnvägens nedläggning, för internt bruk inom gårdens ägor och har således ersatt den tidigare bron (objekt 18).

Broövergången över Vikers konstkanal (objekt 16) utgörs av kallmurade brofästena på båda sidor om kanalen. Brofästena är 3 meter breda med två synliga skift ovan vattenlinjen, omkring 1,1 meter höga ovan kanalens botten. Stenarna är kvaderhuggna med en storlek på 0,4-0,6 meter stora.

Figur 69. Banvall (objekt 19) till den smalspåriga Wikern-Möckelns järnväg. Foto från sydöst.

Figur 70. Wikern-Möckelns järnvägs broövergång (objekt 19) över Venaån. Foto från nordväst.

Banvallen saknar slipers och räler, vilka enligt markägaren borttogs under 1950-talet. Detta förefaller stämma överens med ekonomiska kartan från år 1956 där järnvägsspår synes vara borttagna (RAK 1956:J133-70E8j57).

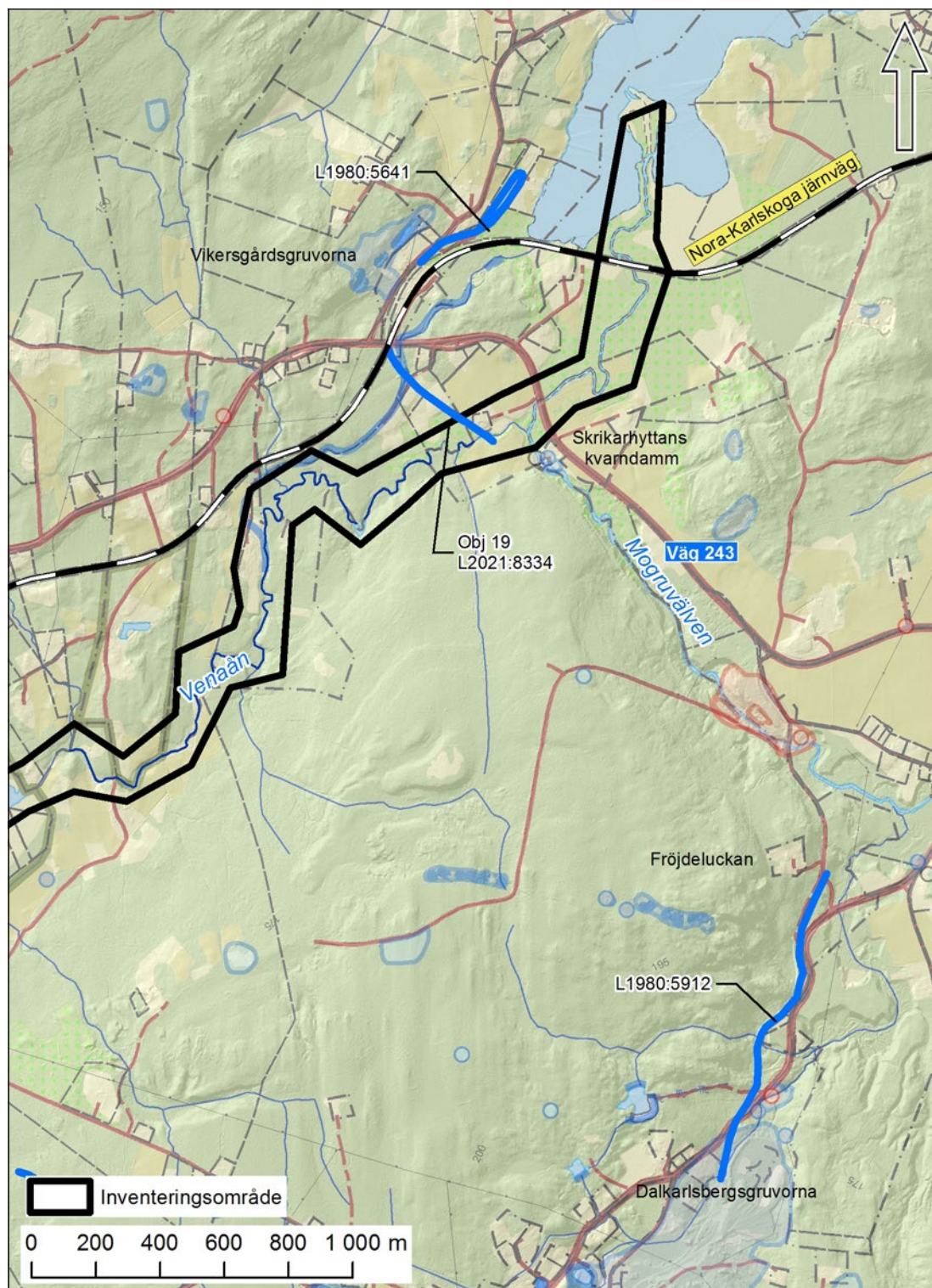
I nordvästra änden har järnvägen tidigare löpt parallellt med befintlig NKJ-järnväg, i sydöstra änden mynnar banvallen in i åkermark.

MOTIVERING

Lämningen uppfyller inte ålderskriteriet då järnvägen anlades under 1870-talet. Den är dock varaktigt övergiven, sedan 1950-tal.

Lämningen registreras emellertid då en del av samma järnväg (WMJ) mellan Dalkarlsberg-Fröjdeluckan längs en sträcka om 1100 meter redan är registrerad (L1980:5912). Karta med terrängskuggning visar att ytterligare en oregistrerad sträcka om 1600 meter är synlig i landskapet mellan Fröjdeluckan och Skrikarhyttans damm. Lämningen är sentida men utgör en viktig beståndsdel för förståelsen av bergshanteringen i området under sent 1800-tal då gods i form av malm och tackjärn transporterades till gruvägarnas bruk i Degerfors och Bofors.

*Antikvarisk bedömning:
övrig kulturhistorisk lämning*

Figur 71. Objekt 19, utgör del av Wikern-Möckelns järnväg som även finns registrerad (L1980:5912) vid Dalkarlsbergsgrovorna. Vid Vikersgårdsgrovorna fanns omlastningskajer (L1980:5641) med möjlighet att styra gods till Karlskoga eller Degerfors. Skala 1:20 000.

Figur 72. Karta över Älvhyttans by med Venaån och högvattenavloppet. Skala 1:5 000.

Ändringar i vattendraget

Vid jämförelser mellan äldre kartor och den befintliga sträckningen hos Venaån har ändrade åsträckor påträffats vid fyra platser:

- Högvattenavlopp mellan Ävlången och Venaängarna
- Venakärrets inlopp
- ändrat inlopp i Venaån från Mogruveån
- Igenfylld meander strax öster om väg 243

HÖGVATTENAVLOPPET

I vattendomen från 1955 beskrivs att ett högvattenavlopp varit beläget omkring 200 meter söder om Ävlångens utlopp i Venaån (AD 74/1954). I åtgärdsbeskrivningen för dammbygget för dammen (objekt 2) anges att högvattenavloppet skulle igsättas då en trumma var placerad under en vägbro vid platsen. Idag är högvattenavloppet inritat i fastighetskartan som ett 600 meter långt vattendrag som löper från Ävlången och sammanstrålar med Venaån vid Venakärrets inlopp.

Dess ursprungliga syfte antyds därmed ha varit att avbörda vatten från sjön i händelse att vattennivån i sjön steg i alltför hög grad. Från 1826 års bergtingsrättsprotokoll finns ett mål som belyser konsekvenserna av för hög vattennivå i sjön. Två bergsmän, däribland Eric Pehrsson, vilka ägde gårdar i Älvhyttan, stämde hyttlaget de själva ingick i för att de:

"... under flere år, höst och vårtider lidit skada af den uppdämning som Elfhytte masugns och andra Wattenverks dammar förorsakade och dessutom icke utan omväg kunnat komma ifrån sine gårdar till enstaka egorne, det måste Swarande åläggas icke allenast att uppbygga en bro, så att beqvämlig communication må till egorne winnes ..."

(Bergstingsrätts protokoll 1828–1851:204)

Målet löstes med förlikning mellan parterna där hyttlaget åtog sig att stå för ersättning av skada och anläggandet av ny bro som skulle möjliggöra för de kärande att nå sina ägor i händelse av framtida översvämningar. I beskrivningen av målet saknas närmare beskrivning var skadorna uppkommit och var bron skulle ha anlagts. Men då skador orsakats av uppdämning förefaller olägenheterna ha uppstått kring sjöns stränder. En simulering i Arcgis med hjälp av Lidardata utfördes där effekterna av sjöns uppdämning kontrollerades i syfte att utröna vilka områden som svämmas över. Hålldammens (objekt 1) dammvall har en höjd kring 131,5–132 meter över havet varvid uppdämning till denna nivå prövades. Simuleringen visade att området kring högvattenavloppet, med tillhörande bro/väg enligt laga skifteskartan år 1828, utgjorde det område som först drabbades av översvämningseffekter. En av de kärande var Eric Pehrsson, som bodde på en gård på södra sidan om Venaån, mittemot masugnen. Erics tillhörande mark var främst belägen i den sydöstra delen av byns ägor, inom samma område som enligt simuleringen skulle drabbas av översvämning vid hög vattennivå.

Det ovan nämnda målet pekar därmed på att ett högvattenavlopp saknats, vid denna tid, då tillströmmande vatten svämmade över området söder om byn i stället för att effektivt avbördas med hjälp av diket.

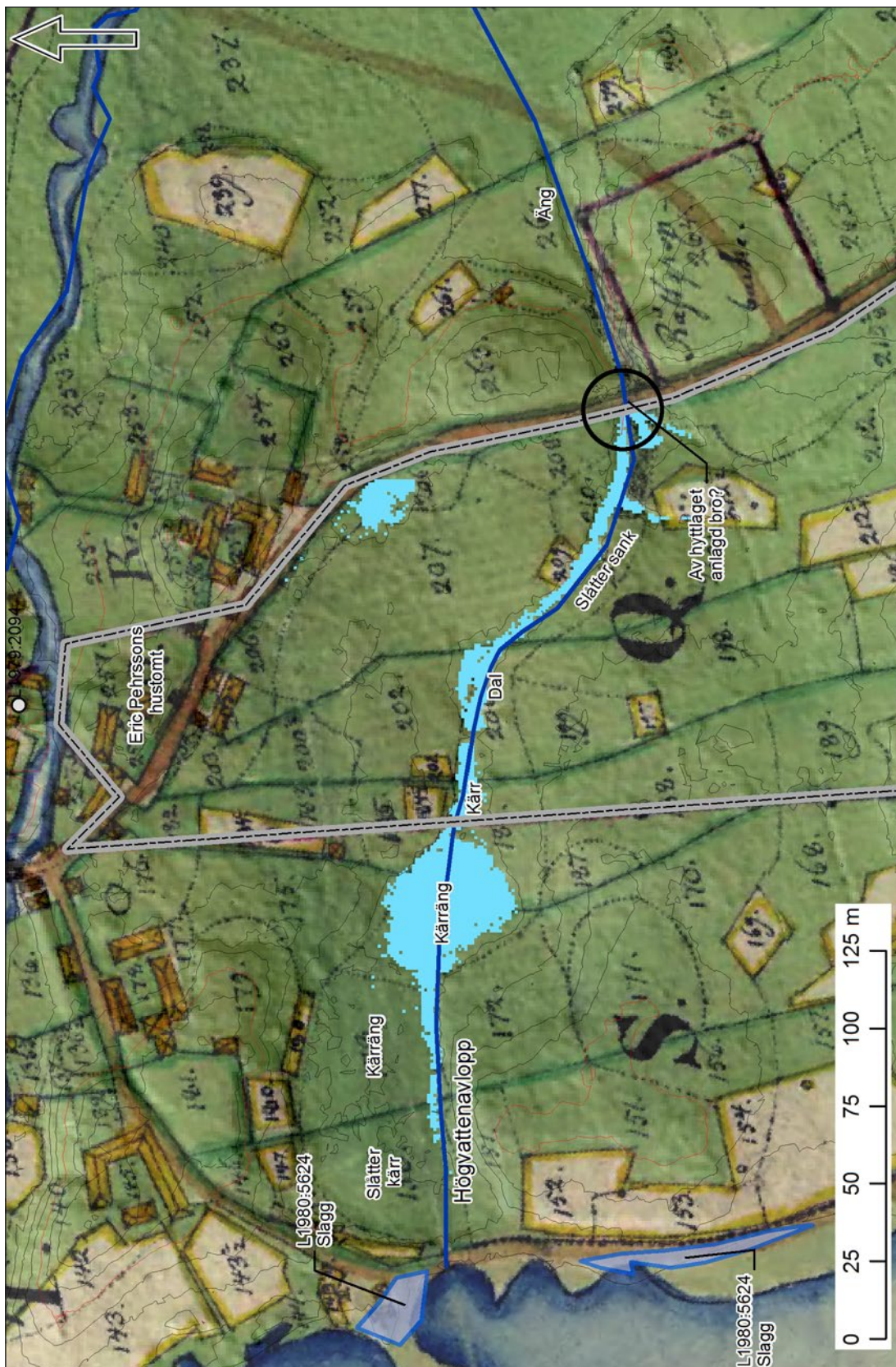
Ser man till kartmaterialet saknas högvattenavloppet i form av ett tydligt uttrit vattendrag i samtliga kartor fram till ekonomkartan från år 1956 (RAK 1956:J113-10E8i57). Dock förefaller laga skifteskartan från år 1828 visa på att området utgjorts av vattensjuk ängsmark (LMS 1828:S69-38:4, 1845:18-VIK-32).

Vid kartöverlägg mellan högvattenavloppets läge i förhållande till laga skifteskartan från år 1828 framgår att läget för högvattenavloppet överensstämmer med ett flertal ängar som beskrivs som "slätterkärr, kärrängar, dal och sank slätter", vilka därmed pekar på att marken var vattensjuk. Över den "sanka slätter"-marken fanns även en vägövergång, som möjligen skulle kunna utgöra en lämplig kandidat för den bro som hyttlaget, enligt förlikningen år 1826, åtog sig att bygga.

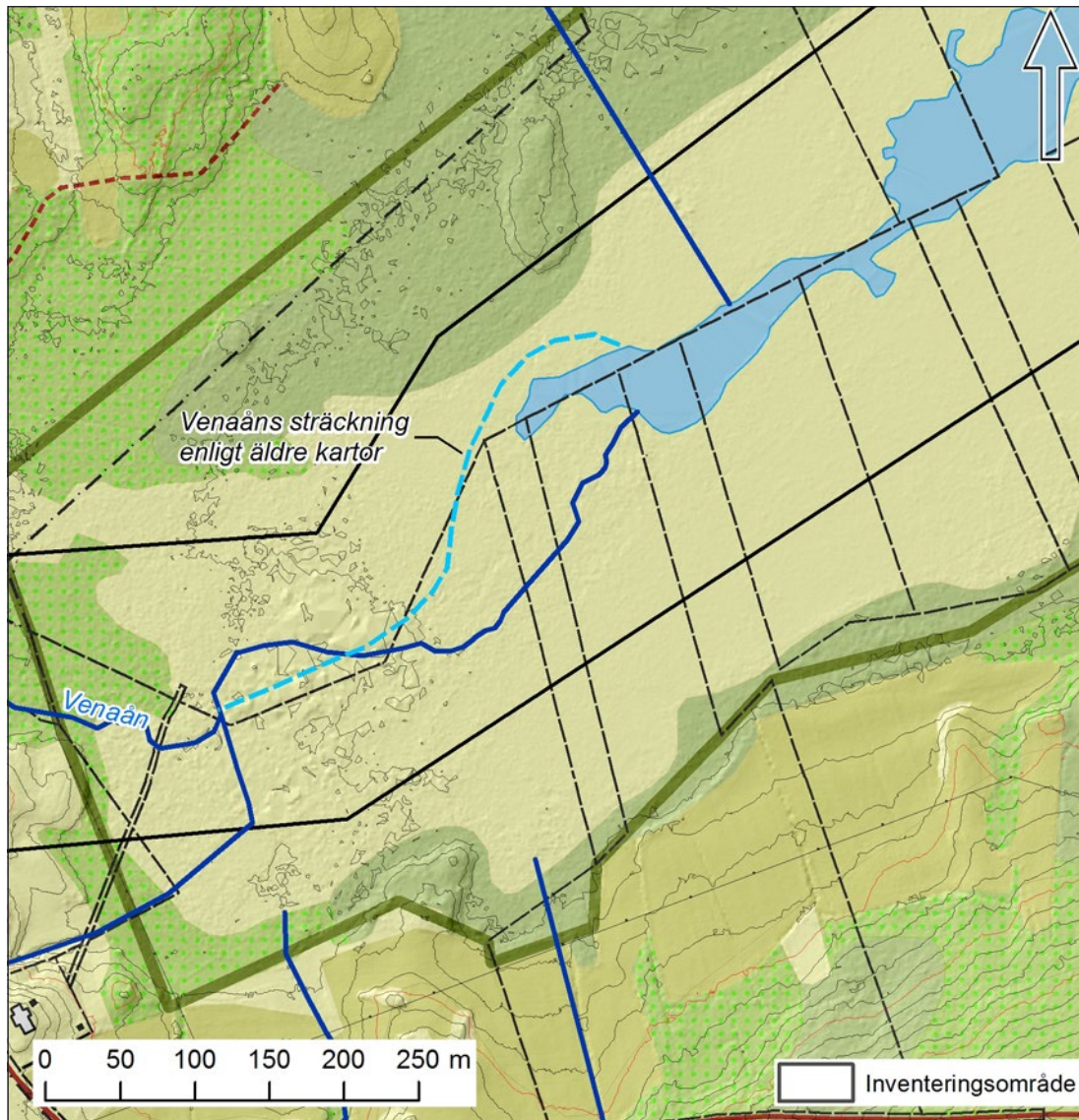

Figur 73. Längs Älvlångens strand, vid högvattenavloppet, har slagg (L1980:56249) deponerats, sannolikt i syfte att valla in sjöns vatten i händelse av högvatten. Foto från söder.

Även om diket inte fanns vid tiden kring tidigt 1800-tal saknades emellertid inte lösning för de tillfällen då vattennivån stått alltför högt. Längs Älvlångens strand påträffas, vid platsen, utfyllnader av hyttslag (se L1980:5624) som sannolikt har deponerats på platsen i syfte att utgöra skyddsvall. På vallen hade även en väg anlagts som förekommer i storskifteskartan från år 1783, vilket därmed pekar på att skyddsvallen funnits under denna tid. Vallens högsta höjd är cirka 132 meter över havet.

Figur 74. Högvat-tenavloppets läge (blå linje) enligt 1828 års karta vid Älvhyttan (LMA 1828_S69-38:4). Kartan visar även simulering av höjd vattennivån (+ 132 meter) av sjön Älviången. Skala 1:2 000.

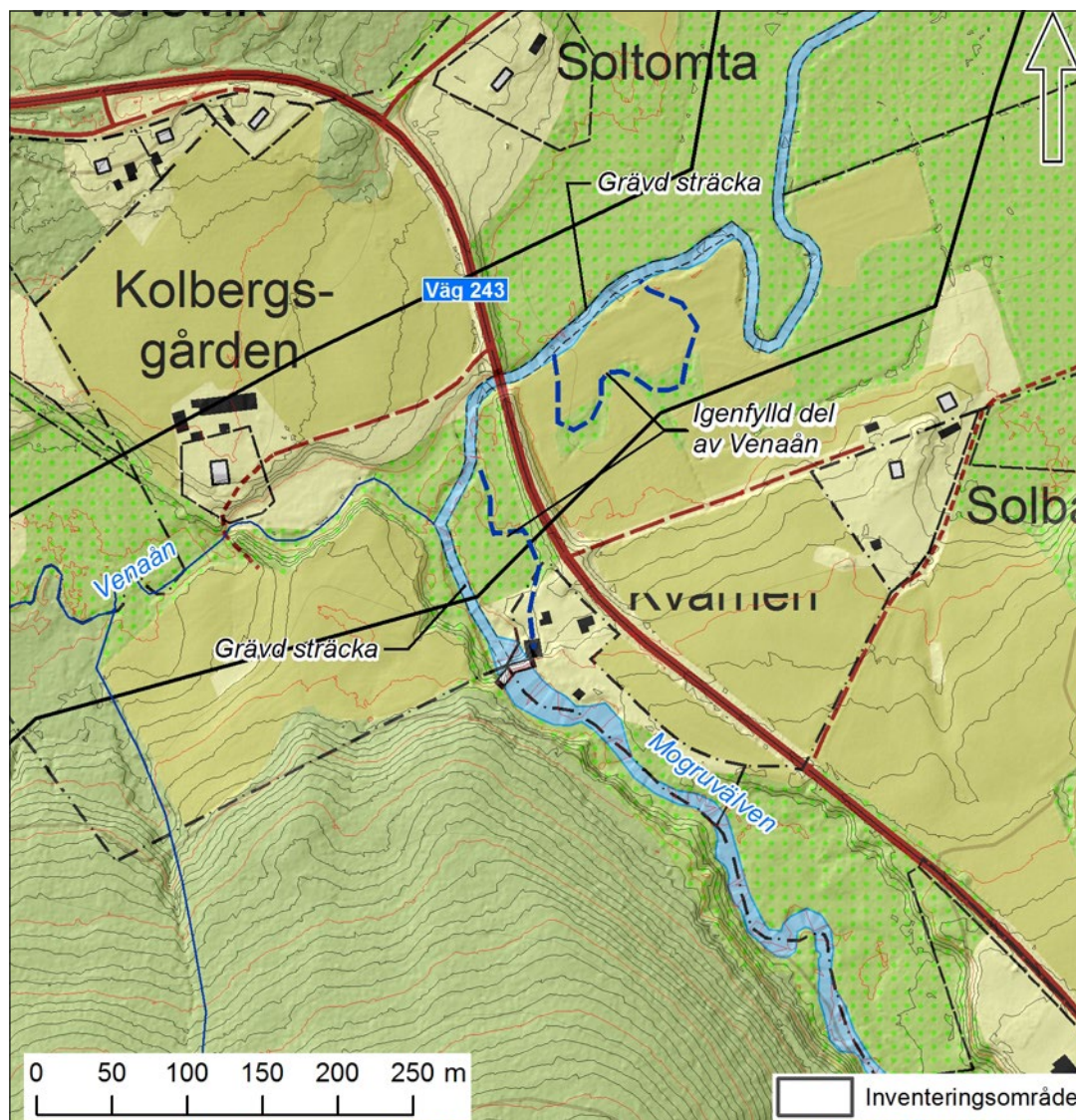
Figur 75. Vena-kärrets inlopp har numera en sträckning som skiljer sig från historiskt kartmaterial från 1700- och 1800-talet. Skala 1:5 000.

För att återgå till den tidigare nämnda simuleringen förefaller därmed vallen utgöra ett skydd mot översvämningar. Men då vallen anlagts av slagg har den möjligen varit tillräckligt genomsläpplig för att vatten skulle kunna sila igenom och översvämma området söder om byn. Det kan här vara intressant att föreställa sig situationen för de första bergsmännen som startade hyttverksamheten i Älvhyttan under medeltiden, innan skyddsvallen anlagts. Områdets topografiska förutsättningar innebar att då sjön dämades, tappades vatten ur via det naturliga "högvattenavloppet". Man kan därmed misstänka att man alltsedan medeltiden fyllt ut hyttslaggs längs sjöns stränder.

Högvattenavloppet, i form av ett grävt dike, är därmed sannolikt sentida. Med tanke på beskrivningen av en vägtrumma talar detta för att anläggningen anlagts under tidigt 1900-tal.

VENAKÄRRETS INLOPP

Mellan kartorna från 1800-tal och ekonomkartan från år 1956 finns en förändring av Venaåns inlopp till Venakärret (LMS 1828:S69-38:4, LMA 1855:18-VIK-46, RAK 1864-67:J112-72-14, RAK 1956:J). Förändringen av sträckan är omkring 250 meter. I äldre kartmaterial har Venaån sitt inlopp i kärret från nordväst medan den numera inkommer från sydväst. I övrigt syns inga förändringar i Venaåns inlopp i kärret i övriga äldre kartor.

Figur 76. Öster och väster om väg 243 finns grävda sträckor av Venaån och äldre sträckningar som fyllts igen.

Orsaken till förändringen har inte kunnat utläsas utifrån de historiska kartorna. Då terrängen inom den berörda sträckan utgörs av kärrmark med stillaflytande vattendrag kan det inte uteslutas att orsaken ligger i naturliga processer. Möjligen kan dessa naturliga förändringar ha skett i samband med att högvattenavloppet tilltäcktes och den nya dammen (objekt 2) anlades under 1950-talet och vattennivån i sjön därmed sjönk, vilket minskade vattenföringen.

VENAKÄRRETS UTLOPP

Länsstyrelsen i Örebro län, enheten Vatten och naturmiljö, önskade veta om det fanns historiskt kartmaterial som pekade på om man aktivt sökt sänka Venakärret i syfte att vinna mer odlings-

bar mark. I delningskartan över Venakärret, från år 1855 finns en beräkning för ett bredare urtappningsdike, vilken då emellertid inte genomfördes (LMA 1855:18-VIK-46). Men då Venakärret idag förefaller att växa igen föranleddes frågan om urtappningsdike vid kärrets utlopp ändå utfördes i senare tid. Lennartsson och Westin pekar emellertid på att vattenföringen i Venaån kan ha förändrats sedan hyttan nedblåstes år 1861 (Lennartsson & Westin 2019).

Inga karthandlingar från tiden efter år 1855 har påträffats som innehåller information i tillhörande, protokoll rörande djupgrävning och utvidgning av Venakärrets utlopp (LMA 1868:18-VIK-64, LMA 1860:18-VIK-54, LMA 1912:18-VIK-78, LMA 1912:18-VIK-79).

Emellertid pekar kartstudier på att området kring utloppet bebyggdes kring skiftet 1800/1900-tal. Vid fältinventeringen vid utloppet påträffades även en rensvall (objekt 8) längs utloppets nordvästra långsida, vilket kan vara resultatet av rensning av sten i vattendraget för att underlätta arbetet vid slåtter av strandnära växtlighet.

ÄNDRAT INLOPP I VENAÅNS INLOPP FRÅN MOGRUVEÅN

Mellan enskifteskartan från år 1821, i Skrikarhyttan och en avsöndringskarta från år 1922 ses skillnader i inloppet från Mogruveån till Venaån (LMS 1821:S69-26:6, LMA 1922:18-VIK-AV47). Tidigare löpte vattendraget längs med västra sidan av dagens väg 243, men påträffas numera omkring 75 meter väster om vägen. Den berörda sträckan är omkring 100 meter lång. Det äldre, numera igenfyllda vattendraget, syns även i en karta med terrängskuggning.

I protokoll från Vikers grufvebolag finns från åren 1861–63 noteringar om att ägaren till Skrikarhyttans kvarn (L1979:2042) begärt att få arrendera "...ett mindre stycke erforderlig jord" i syfte att "...räta älven till den bredd och storlek, som för vattnets avlopp visat sig nödvändig" (Vikers grufvebolag protokoll 1858–1871:43). I protokollen anges vidare att grufbolaget därmed hoppades undvika översvämning av bolagets jordar vid platsen. År 1863 anges detta arbete ha blivit färdigt (Ibid:62).

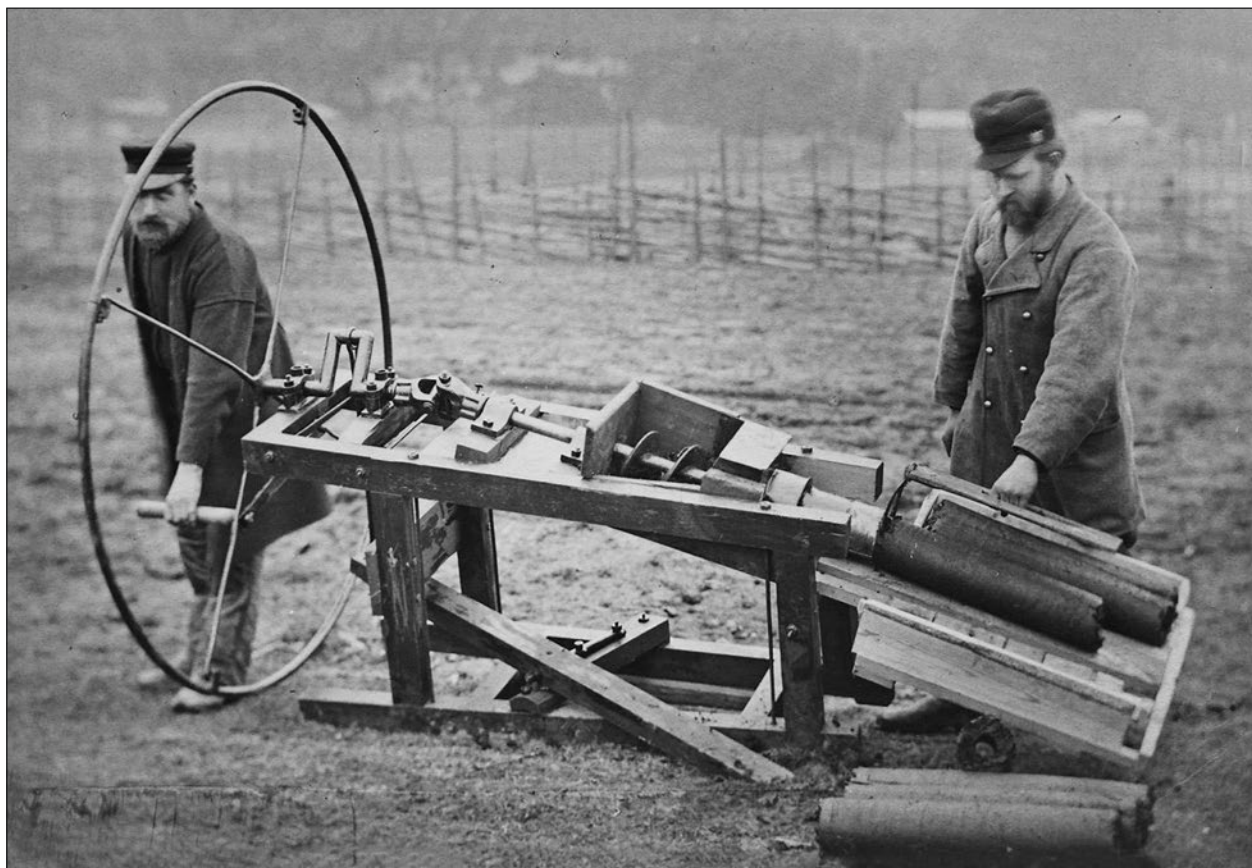
Syftet med kanalgrävningen, som utfördes under tidigt 1860-tal, synes därmed ha varit att undvika översvämning genom att räta vattendraget, som i dess naturliga skick löpte i ett slingrande lopp genom den flacka terrängen. Den naturliga åfåran fortsatte emellertid att nyttjas som avloppsledning från kvarnen då åfåran ännu är synlig i en avsöndringskarta från år 1922. Igenfyllning av den naturliga åfåran har därefter utförts under 1900-talet, sannolikt sedan kvarnen inte längre nyttjades.

IGENFYLLD MEANDER STRAX ÖSTER OM VÄG 243

I kartan över laga skifte för Råskogs ägor år 1847 syns, öster om den så kallade Kolbergsbron, en meander som numera är igenfylld men ännu synlig i karta med terrängskuggning (LMS 1847:S69-23:1). Genom meandern syns även en smal del av vattendraget som förefaller utgöras av en grävd ränna. Emellertid saknas äldre kartmaterial som innefattar den norra delen av vattendraget, då denna del tidigare låg under Vikersgårdens ägor som aldrig kartlades. Förvisso syns vattendraget uttrit i äldre kartor över Skrikarhyttan, men dessa ägde marken söder om vattendraget, varför det inte var nödvändigt att kartera vattendragets norra sida.

Samma meander och dike genom meandern är även synlig i karta från 1928 varefter den synes vara igenfylld i ekonomkartan från 1956 (LMA 1928:18-VIK-AV32, RAK 1956:J133-10E8j57). Syftet med igenfyllningen var sannolikt att skapa en sammanhängande markyta för underlättande vid rationaliserat jordbruk vid platsen. Dessförinnan hade meandern utgjorts av en holme omgiven av vatten, vilket sannolikt var till nackdel vid mekaniserat åkerbruk.

När diket genom meandern grävts kan inte besvaras med hjälp av historiskt kartunderlag. Då diket är beläget omedelbart nedströms landsvägsbron har syftet möjligen varit att undvika översvämning genom att snabbt avbörda vattenet. Som ovan nämnts förefaller vattensträckan nedströms Skrikarhyttans kvarn ha drabbats av översvämningar, vilket skadade mark och möjligen även riskerade att skada landsvägsbron.

Figur 77. Foto från år 1867 på Samuelssons Torvmaskin. År 1875 inköptes en torvmaskin för torvbrytning inom Vikers gruvbolags ägor i förhoppning att spara på bolagets skogar. Foto okänd (Tekniska museet: B13298).

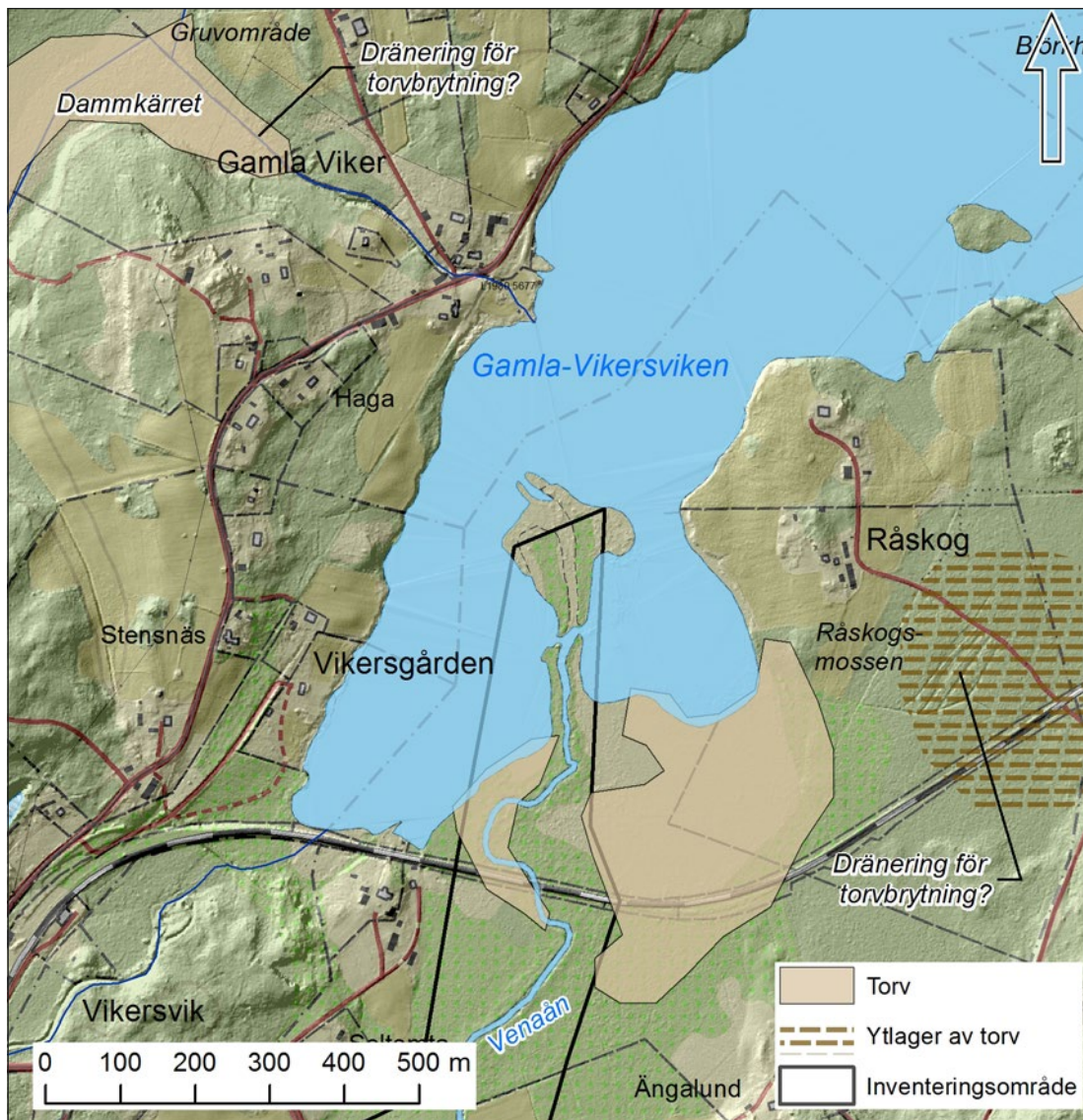
Verksamheter vid Venaån

TORVBRYTNING

I protokollen från Vikers gruvbolag år 1876 uttrycks oro för att bolagets skogar inte räckte till för att årligen lämna virkesmaterial till gruvdrift, byggnadsmaterial och vedbrand (Wikers Grufvebolag protokoll 1858–1871:187). Som en lösning på problemet undersökte bolaget möjligheten att ersätta ved med torv för eldning. Sommaren år 1875 undersökte Hushållningssällskapets ingenjör, Herr Lindgren, två torvmossar "... belägna å Grufve Bolagets mark, nämligen å ängen vid Vikersgården, samt å den så kallade Vena." På ingenjörens anmodan inköptes "Samuelssons rörtorvsmachin för handkraft" för 70 riksdaler. Sedan ingenjören undersökt de båda torvmossarna befanns torvmossen vid Vikersgården inte duga för ändamålet medan det i torvmossen vid Vena upptog 18000 sticktorv som beskrevs "... vara av bästa beskaffenhet".

Läget för de båda torvmossarna nämns inte i klartext annat än att de låg inom bolagets ägor, vid Vikersgården och vid Vena. Vid denna tid ägde bolaget mark inom Vikersgården, Kolbergsgården, Nya Viker, Gamla Viker, Råskog och Nor. Jordartskartan från SGU anger att torv inom dessa ägor förekommer vid det så kallade Dammkärret som är beläget mellan Vikersgården och Gamla Vikers by, och vid Venaåns utlopp i sjön Vikern. Ytlager av torv förekommer i den så kallade Råskogsmossen.

Sannolikt var det därmed vid Dammkärret som torven inte ansågs duglig medan torven vid Venaåns utlopp var av den bättre sorten. Dessvärre redovisas inte i protokollen huruvida man fortsatte torvbrytning. Inköpet av torvmaskinen och den goda recensionen av torven vid Venaån talar för möjligheten att torvbrytningen kan ha fortsatt fram till år 1907 då gruvverksamheten nedlades.

Figur 78. Torv förekommer enligt SGU vid Dammkärret och vid Venaåns utlopp. Ytlager av torv förekommer vid Råskogsmossen. Spår efter dränering, möjligen kopplad till torvbrytning, påträffas i Råskogsmossen och vid Dammkärrets utlopp. Skala 1:10 000.

Inga observationer i fält kunde identifiera spår efter torvbrytning. Området kring Venaåns utlopp var mycket svårinventerat på grund av tät lövsly och vass, varför spår i form av utdiknings-system för torrläggande av torven, inte kunde observeras vid fältarbetet. System av dräneringsdiken kan inte heller identifieras enligt karta med terrängskuggning. Emellertid syns breda dräneringsdiken inom Råskogsmossen och vid Dammkärrets mynning, vilket kan antyda att torvbrytning varit förekommande i området.

FISKE

Noteringar om fiskeverksamhet i bifogade protokoll till det historiska kartmaterialet har dessvärre, inom ramen för detta projekt, enbart påträffats i ett fall.

Vid laga skifte inom Råskog och Kolbergsgården år 1847, det vill säga omkring 10 år innan de köps upp av Vikers gruvbolag, anges att:

"Fiskevattnet förbliver samfäldt ..." (LMA 1849:18-VIK-40:14).

Detta antyder att fisket traditionellt varit en gemensam rättighet inom Råskog och Kolbergsgården. Båda gårdarna är dock till skillnad från de övriga byarna, sent tillkomna under 1600-1700-tal och utgjorde ursprungligen kronohemman varför det kan vara vanskligt att jämföra denna rättighet med de äldre byarna.

TOLKNING

Älvhyttan – Bergsmansbyn

Inom Älvshyttan har vattenkraftsutnyttjandet varit av protoindustriell karaktär inom en begränsad del av Venaån (se figur 29). En sockenkarta från år 1705 redovisar att Älvhyttan haft en masugn, en såg, sex skvaltkvarnar och 19 osmundsmedjor (LMS 1704-05:S52-1:2). I hyttbacken har även en sinnerstamp och bokverk funnits. Sågen har emellertid varit belägen vid Sågsnårsälvens utlopp och sannolikt har även ett flertal kvarnar funnits inom övriga vattendrag i Älvhyttan. Det exceptionellt höga antalet osmundsmedjor, enligt en kartuppgift från tidigt 1700-tal, leder till betänkligheter till hur detta ska tolkas. Utgör de ägoandelar i ett färre antal osmundsmedjor eller ett faktiskt antal? En osmundsmedja är en förädlingsanläggning där tackjärn omvandlades till smidbart järn. I Rinmans Bergwerkslexicon från år 1788 uttrycks att osmundsmedjor var ovanliga och främst förekommande inom Grythyttans-, Nora och Värmlands bergslager (Rinman 1788:236). Detta sedan stångjärnshammare övertagit osmundsmedjornas roll som förädlingsanläggning från tackjärn till smidbart järn. Vidare anges att osmundsmedjor vanligen var vattendrivna, men inte nödvändigtvis.

Älvhyttans osmundsmedjor tyder möjligen på att även om tackjärnsproduktionen var centraliserad till hyttans masugn var förädlingssteget decentraliserat till vardera bergsmans egen produktion av osmundjärn. Men de var sannolikt inte lokaliserade längs Venaån utan förlagda till byns tomter och därmed inte vattendrivna.

Inventeringen och arkivstudierna av området kring Älvhyttans hyttområde visade på en historik med ett flertal dammar, vilka anlagts i olika syften. Sammanlagt har fyra dammar identifierats vid platsen (objekt 1, 2, 3, 5). Här bör emellertid påpekas att historiken kring Älvhyttan talar för att hyttan varit verksam redan under 1300-tal medan de vid fältarbetet identifierade dammarna till äldsta delen kan dateras till sent 1700-tal.

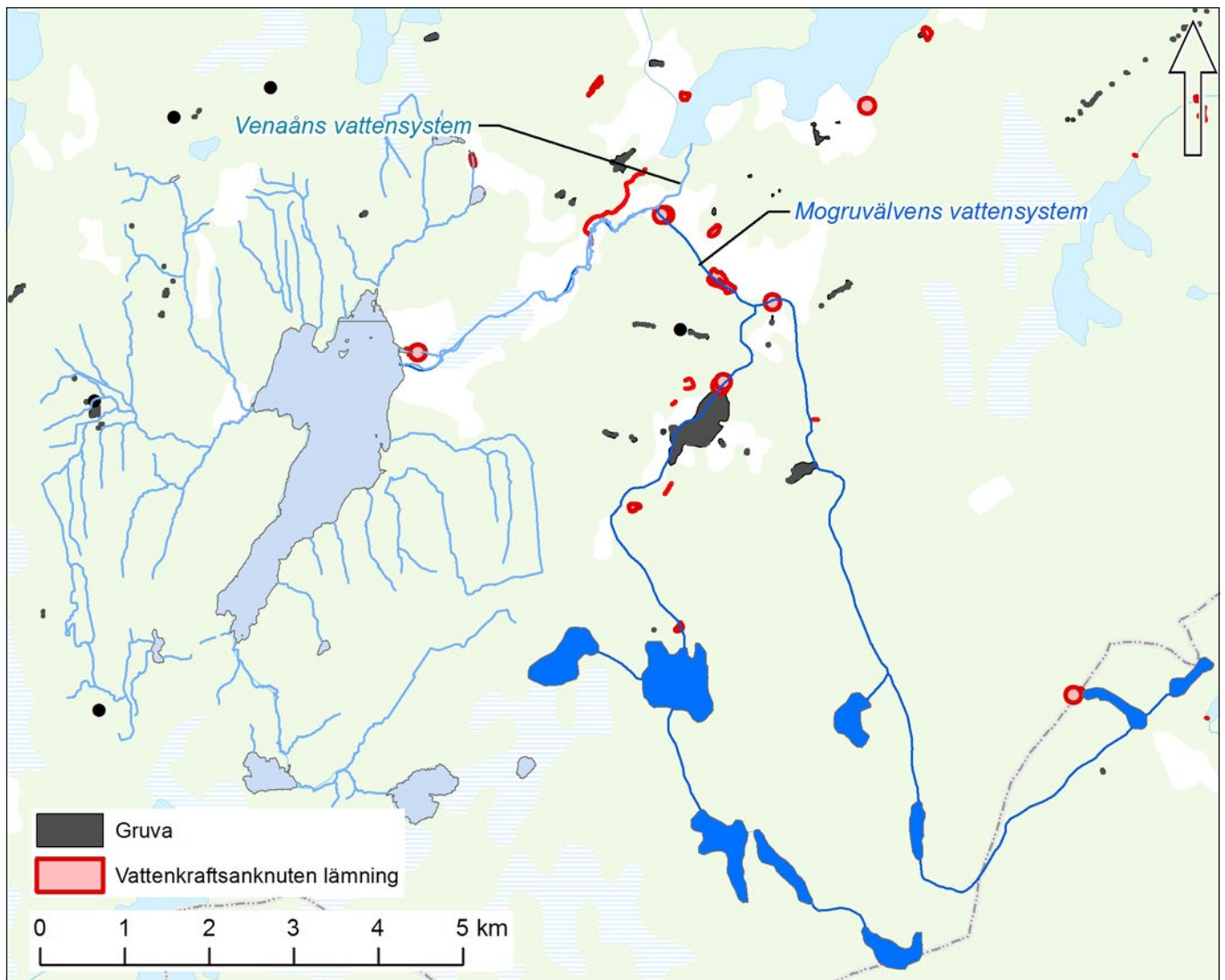
De äldsta påträffade dammarna utgjordes av en hålldamm (objekt 1) vid sjön Älvtångens utlopp i Venaån samt en regleringsdamm (inom objekt 3) som via en ränna försett masugnens vattenhjul med vattenkraft (se figur 29). Att delar av hålldammens dammvall (objekt 1) fyllts ut med slagg från masugnen talar för att den inte hör till hyttans äldsta historia. Dammvallen kan inte ha anlagts förrän masugnen redan var i drift och producerade slagg som biprodukt. Att slagg nyttjats som konstruktionsmaterial är vanligt men då främst som vägfyllnad. I Älvhyttan har slagg, förutom vid hålldammen, nyttjats för att dämna in sjön ytterligare vid de punkter där vatten annars riskerat att svämma över.

Av de dammar som var i bruk under hyttans verksamhet återstår enbart fysiska lämningar i form av en landtunga från hålldammen. Hålldammen revs under 1950-talet sedan en ny damm (objekt 2) anlades medan hyttedammen (objekt 3) med största sannolikhet revs under 1860-talet i samband med att Älvhyttans kvarnbolag anlade en ny kvarndamm (objekt 5).

Kvarndammen uppfördes troligen av stenmaterial från den rivna hyttedammen och var i funktion fram till 1950-talet. Under tidigt 1900-tal försåg kvarndammen och kvarnen (objekt 4) även byn med elkraft vid sidan av att fungera som mjölkvarn. Även kvarndammen revs, i juridisk mening, under 1950-talet sedan den befintliga dammen (objekt 2) anlagts.

Den befintliga dammen (objekt 2) anlades under 1950-talet i syfte att reglera Älvtångens vatten till förmån till Gyttorps Nitroglycerinfabrik vid Hagbyån. Denna funktion uppfyller dammen ännu idag om än fabriken numera hör till Orica Sweden AB. Därmed kan konstateras att dammen inte har någon koppling vare sig till hytt- eller kvarnverksamheten i Älvhyttan.

Även om själva kvarndammen är daterad till 1860-talet, hörde den till en kvarn (objekt 5) som förekommer i kartmaterial från åren 1816 och 1828. I dess sista skede mellan 1860–1950 har den utgjorts av en hjulkvarn. Det framkommer dock

Figur 79. Venaån och Mogruvälven berättar två olika historier om bergsbruket i Nora Bergslagen. Skala 1:80 000.

inte av kartorna från 1816 och 1828 huruvida den då utgjordes av en hjulkvarn eller skvaltkvarn. Det kan därmed inte uteslutas att kvarnen till äldsta delen kan vara en av de sex kvarnar som finns omnämnda i en karta från åren 1704–05 och i jordeböcker från 1700-tal. I detta fall kan även kvarnbyggnaden ha blivit ombyggd, under 1860-talet, från skvaltkvarn till hjulkvarn.

Älvhyttans masugn nedlades år 1861, vilket bör ses som en del i en långsam rationaliserings- och centraliseringsprocess inom bergsbruket som ägde rum i Bergslagen under historisk tid.

Vid tiden mot det sena 1800-talet förfogade inte längre Älvhyttan över en konkurrens-effektiv produktions- och logistikkedja likt de intilliggande Skrikarhyttan, Dalkarlsberg och

Vikers gruvbolag. Där förfogade bolagen över lönsamma gruvor med nära anslutning till förädlingsanläggningar i form av hyttor där produkter i form av malm och tackjärn avyttrades genom en effektivt uppbyggd transport till järnbruk i Karlskoga bergslag och Lekeberg. Särskilt de lönsamma gruvorna i Dalkarlsberg och Vikersgården innebar att intressenter inom en regional sfär engagerades och förstärkte de finansiella möjligheterna att tillägna sig modern teknik i form av gruv- och järnproduktionsanläggningar och järnvägar.

Därmed vittnar vattendragen Venaån och Mogruvälven om två skilda skeenden. Mogruvälvens vattensystem ingick i en tidig och intensiv, regional industrialiseringsprocess medan

verksamheten kring Venaån i stort avstannade vid en protoindustriell fas inom ett begränsat område kring Älvhyttan. Detta avspeglas intressant nog i förekomsten av flodpärlmusslor där Venaån år 2005 beräknades ha ett bestånd om cirka 2200 flodpärlmusslor medan Mogruv-älven har betydligt färre flodpärlmusslor (LST 2004; Ingvarsson 2015:56). Vidare utgörs bestånden av flodpärlmusslor i Venaån mestadels av musslor som är födda under 1800-talet. Det pekar på inverkan av en rubbning inom ekosystemet skett vid denna tid av Venaån, som inneburit att de därefter inte haft en effektiv förökning. Möjligen var rubbningen en effekt av uppdämning vid Hagbyån som utgörs av ett vattendrag nedströms Venaån. Men längs Mogruv-älven förefaller en sådan rubbning vara mycket äldre och sannolikt kopplad till att vattendraget är reglerat redan vid dess mynning i och med kvarnen och dess tillhörande dammar.

Venaån och Vikers Gruvfebolag

Under 1850-talet grundades Vikers gruvbolag varvid delar av Venaån kom att ligga inom bolagets ägor sedan bolaget inköpt fastigheter inom Gamla Viker, Råskog och Vikersgården. För bolaget blev vattendraget en viktig vattenkraft-resurs då en damm (objekt 15) med tillhörande kanal (objekt 16) grävdes, under sent 1850-tal, i syfte att driva en konstgång som pumpade vatten och forslade upp malm ur gruvorna vid Vikersfältet (L1980:4587). Utan dessa anläggningar hade vidare brytning av gruvorna inte varit ekonomiskt lönsam varför anläggningarna ur detta perspektiv ska betraktas ha varit av betydande vikt. På grund av distansen mellan de ingående lämningarna (objekt 15, 16, L1980:4587) framgår emellertid inte denna koppling klart då man i fält besöker lämningen.

Förvaltningen inom Vikers gruvbolag och Dalkarlsbergs Gruvbolag var i stort sett gemensam med samma intressenter i båda bolagen. Bland intressenterna fanns bruken från Karlsdal, Bo-

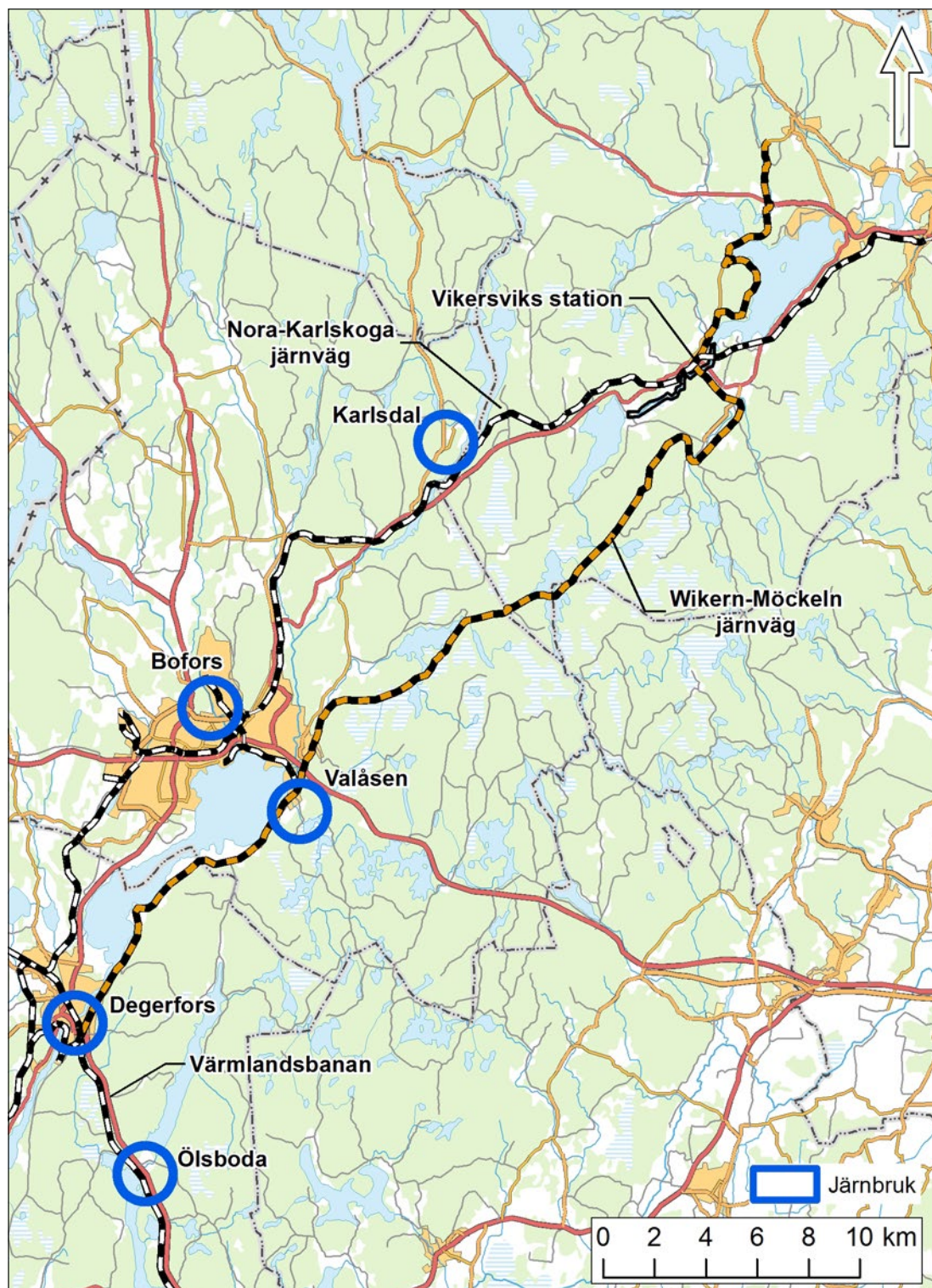
fors, Valåsen, Ölsboda och Villingsberg belägna i Karlskoga och Lekebergs bergslag. Via järnvägarna transporterades malm och tackjärn från Vikers och Dalkarlsbergs gruvfält till bruken.

Under tidigt 1870-tal anlades två järnvägsbanor över Venaån varav den ena löpte mellan Nora och Karlskoga medan den andra löpte mellan Striberg och Möckeln (objekt 19) vid Degerfors. Järnvägen mellan Nora och Karlskoga är ännu i bruk medan Vikern–Möckeln (objekt 19) är övergiven och rälsen borttagen. Järnvägarna knöt samman produktionsanläggningar i form av gruvor och masugnar med förädlingsanläggningar vilka utgjordes av järnbruk. Via Nora–Karlskoga järnväg kunde malm och gods fraktas till Karlsdal och Bofors medan transporter via Vikern–Möckelns järnväg gick till bruken i Valåsen och Degerfors. I Degerfors fanns även möjlighet till vidaretransport via Värmlandsbanan med intilliggande bruk i Ölsboda. Vid Vikersviks station fanns en omlastningsplats där malmen kunde omlastas mellan de olika banorna. Järnvägarna visar på hur råvaror i form av malm och gods i form av tackjärn transporterades ut ur området och hur den lokala gruvindustrin utgjorde del i ett regionalt nätverk inom bergsbruket.

De befintliga järnvägsspåren inom Bergslagen utgör därmed till stor del ett arv som vittnar om järnindustrins betydelse för regionen.

Disponeringen av Venaån

De byar som omgärdat Venaån kan till äldsta delen, indirekt dateras till 1300-tal i och med ett donationsbrev från år 1345 där kung Magnus skänker Älvhyttan, Skrikarhyttan och Viker till biskopen i Strängnäs. Under denna tid var det sannolikt enbart vid Älvhyttan som det fanns etablerad bebyggelse med tillhörande hävdad åker- och ängsmark längs Venaån. Detta åter speglas i de äldsta översiktliga kartorna från sent 1600-tal och tidigt 1700-tal som visar på att

Figur 80. Tågbanorna Nora-Karlskoga och Wikern-Möckeln som transporterade malm och gods från Vikersgårdsgruvorna och Dalkarlsberg till bruken i Värmland och Lekeberg. Wikern-Möckelns järnväg är numera ersatt av bilväg sydöst om Dalkarlsberg. Skala 1:250 000.

bebyggelse invid vattendraget enbart funnits längs Älvhyttans och Kolbergsgårdens ägor. Kolbergsgården var därtill en bebyggelseenhet som anlades under sent 1600-tal.

För de övriga byarna har markerna längs Venaån främst utgjorts av utmark som först under sent 1700-tal och under 1800-talet kom att bebyggas, hävdas och uppodlas. Även om marken fungerat som utmark förefaller ändå Venaån ha haft en viktig funktion för byarna. Detta kan utläsas ur ägostrukturen hos de uppdelade byarna Nya och Gamla Viker och Vikersgården, vilka ursprungligen utgjorde en gemensam by. Vid uppdelningen, som utförts åren 1345–1544, har samtliga tre byar erhållit en del av Venaån, om än i minsta fall längs en sträcka om 200 meter. Sannolikt har tillgången till fiskerättigheter i Venaån varit en viktig faktor. Detta gäller särskilt för Nya Viker vars vattendrag, Dammtjärnsbäcken, som löper genom dess inägor, har sitt utlopp i Älvlången. Om dammarna i Älvhyttan eventuellt utgjorde vandringshinder för fisk att vandra vidare upp mot Nya Viker var de ändå garanterade tillgång på fisk via Venaån.

Under loppet av 1800-talet skedde en agrar- och bebyggelseexpansion inom byarnas ägor där ett flertal nybyggen i form av utflyttade gårdar, torp och arbetarbostäder anlades invid Venaån. Venaåns utlopp nyttjades även för torvtäkt av Vikers gruvbolag under 1870-talet. Syftet var att ersätta ved och kol som bränsle och istället elda med torv.

Tiden mellan häradskartan åren 1864–67 och ekonomiska kartan år 1956 var sannolikt den tid då markanvändningen längs Venaån var som mest intensiv, i form av åker-, ängs- och betesmark. Betraktar man häradskartan från åren 1864–67 finns ingen sträcka utmed ån, där vattendraget på båda sidor omgavs av skogsmark. Till största delen omgavs Venaån nedströms Venakärret av åker-, ängs- och hagmark. Det är till denna sentida expansion som ett flertal objekt kan knytas, vilka inte registrerats i kulturmiljöregistret (objekt 7, 8, 9, 12, 13, 14). De utgör förvisso spår efter mänsklig verksamhet men är kopplade till sentida bebyggelseenheter, vilka i sig inte uppfyller kraven för ett bli registrerade (som lägenhetsbebyggelse, bytomt/gårdstomt).

Landskapsbilden från det sena 1800-talet står därmed i kontrast till kartorna från 1704–05 och storskifteskartorna från 1780–90 talet där båda sidor av vattendraget, nedströms Venakärret främst omgavs av skog som omslöt sankpartier längs vattendraget som nyttjades till slåtter.

Sedan tiden för ekonomikartan år 1956, har övergivandet av åker- och ängsmarkerna längs Venaån inneburit att markerna återigen beskogsats med en blandning av tät lövsly och planterad granskog.

Figur 81. Kvarglömda, djupt inbäddad i skogarna, finns dock de gamla vattensjuka kärrängarna kvar, vars långa gräs gulnar, och lägger sig av ålder trött om hösten, sedan ingen lie längre bärgar dem i deras grönskas mognad. Inventering i gammal ängsmark längs Venaån, nedströms Bitars göl. Foto från norr.

REFERENSER

Tryckta källor

- Bostedt, I-A. 1945. *Stribergs Järnväg – historik över Sveriges småbanor, bruks-, gruv- m.fl. banor under tiden 1802-1865*. Stockholm.
- Henriksson, H. 2021. Från hästbana till tre stationer. Ur *Aktsycket nr 103*, årgång 26, red. Håkan Henriksson. ArkivCentrum Örebro.
- Ingvarsson, P. 2016. *Musselinventering i 36 vattendrag i Örebro län 2015*. Länsstyrelsen i Örebro län. Publikationsnummer 2016:8)
- Johansson, J. 1881-82. *Om Noraskog II*. Stockholm
- Johansson, J. 1895-97. *Noraskogs arkiv III*. Stockholm.
- Landeholm, S. & Eriksson, L. 2001. *Noraskogs bergslag I-II. En sammanställning över de bergshistoriska lämningarna i Grythyttans, Hjulsjö, Järnboås, Nora och Vikers socknar samt en översiktlig redovisning av Hällefors socken*. Atlas över Sveriges bergslag. Jernkontorets bergshistoriska rapport H 112.
- Lennartsson, T. & Westin, A. 2016. *Historisk ekologi I Venakärret och Älvhyttan*. Länsstyrelsen i Örebro län inom LIFE-projektet Reclaim. Publikationsnummer 2019:6.
- Lämningstypslistan. 2021. *Lista med lämningstyper och antikvarisk praxis*. Version 5.0. Riksantikvarieämbetet
- Rinman, S. 1788. *Bergwerks lexicon I-II*. Stockholm
- SMHI, 1994. *Svenskt dammregister – södra Sverige*. SMHI hydrologi, nr 55, 1994.
- Sundström, E. & Israelsson, F. 2003. *Bredsjö-Degerfors järnväg och dess föregångare – smalspår och sjöfart o bergslagen*. Malmö.
- Ulfhielm, A. & Wikell, R. 2017. *Damm 232 – Älvtången. Dammar i Örebro län. Arbogaåns avrinningsområde*.

Webbmateriel

- www.digitaltmuseum.se – tekniska museet, id nr: B13298
- <https://app.raa.se/open/fornsok/> - Kulturmiljöregistret (KMR)
- www.sgu.se – jordartskartor
- <http://www.elfhyttan.se/12811605?i=22379344> – foto över Älvhyttans masugn
- www.jernkontoret.se – vattenhjul med konstgång 1710

Historiska lantmäteriakter

LANTMÄTERIMYNDIGHETERNAS ARKIV (LMA)

1785. Älvhyttan, storskifte, akt: 18-VIK-8
1816. Älvhyttans hyttbacke, delning,
akt: 18-VIK-35
1845. Älvhyttan, Laga skifte, akt: 18-VIK-32
1855. Älvhyttan, delning, akt: 18-VIK-46
1868. Älvhyttan, hemmansklyvning,
akt: 18-VIK-61.
1870. Älvhyttan, hemmansklyvning, akt: 18-VIK-62
1910. Älvhyttan, ägostyckning, akt: 18-VIK-74
1785. Nya Viken, storskifte, akt: 18-VIK-10
1851. Nya Viken, laga skifte, akt: 18-VIK-44
1860. Nya Viken, hemmansklyvning, akt: 18-VIK-54
1912. Nya Viken, hemmansklyvning, akt: 18-VIK-78
1912. Nya Viken, hemmansklyvning, akt: 18-VIK-79
1781. Gamla Viken, storskifte, akt: 18-VIK-6
1853. Gamla Viken, laga skifte, akt: 18-VIK-45
1923. Gamla Viken, ägostyckning, akt: 18-VIK-104
1922. Vikersgården, ägostyckning, akt: 18-VIK-100
1781. Skrikarhyttan, storskifte, akt: 18-VIK-15
1791. Skrikarhyttan, storskifte, akt: 18-VIK-12
1823. Skrikarhyttan, enskifte, akt: 18-VIK-25
1922. Skrikarhyttan, avsöndring,
akt: 18-VIK-AVS47
1849. Råskog, laga skifte, akt: 18-VIK-40
1862. Råskog, ägoutbyte, akt: 18-VIK-53
1923. Råskog, ägostyckning, akt: 18-VIK-105
1872. Arealavmätning, expropriation,
akt: 18-JVG-8:1

LANTMÄTERISTYRELSENS ARKIV (LMS)

1688. Landkarta. Noraskogs bergslag. S8:12
1704. Avritning över bergshemman och
allmänningar – Nora Bergslag, akt: S69-1:1
1705. Geografisk karta över bergshemman och
allmänningar – Nora bergslag, akt: S69-1:2
1704-05. Geografisk karta över Noraskogs
bergslag. S52-1:2
1783. Älvhyttan. transportkarta, akt: S69-38:3
1783. Älvhyttan, storskifte, akt: S69-38:2
1828. Älvhyttan, laga skifte, akt: S69-38:4
1783. Nya Viken, storskifte, akt: S69-36:2
1779. Gamla Viken, storskifte, akt: S69-35:1
1781. Skrikarhyttan, avmätning, akt: S69-26:2
1789. Skrikarhyttan, delning av skog,
akt: S69-26:4
1821. Skrikarhyttan, enskifte, akt: S69-26:6
1847. Råskog, laga skifte, akt: S69-23:1

RIKETS ALLMÄNNA KARTVERKS ARKIV (RAK)

- 1864-67. Häradsekonomska kartan,
akt: Dalkarlsberg J112-72-14
1888. Generalstabskartan, akt: J243-64-1
1888. Generalstabskartan, akt: J243-72-1
1956. Ekonomiska kartan, akt: J133-10E8j57
1956. Ekonomiska kartan, akt: J133-10E8i57

Arkivmaterial

ARKIVCENTRUM I ÖREBRO

Wikers Grufvebolags arkiv, protokoll 1858-1871.

TEKNISKA MUSEET

Eric Janssons ritningar. Konstbyggnad: 6.400
C. Karta. Förslag till Wattenledning ifrån
Skrekarhytte kvarndamm till Wikersgrufve
konstkanal.

RIKSARKIVET

Bergsmästaren i Nora m.fl. bergslag 1607–1874
Nora bergtingsrätts protokoll (domböcker) 1828–
1851
Bergslagsstämмо-, hyttstämмо- och
gruvstämмоprotokoll 1740–1825

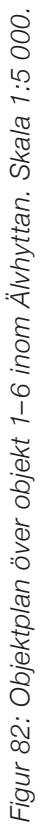
Jordeböcker 1754–1823

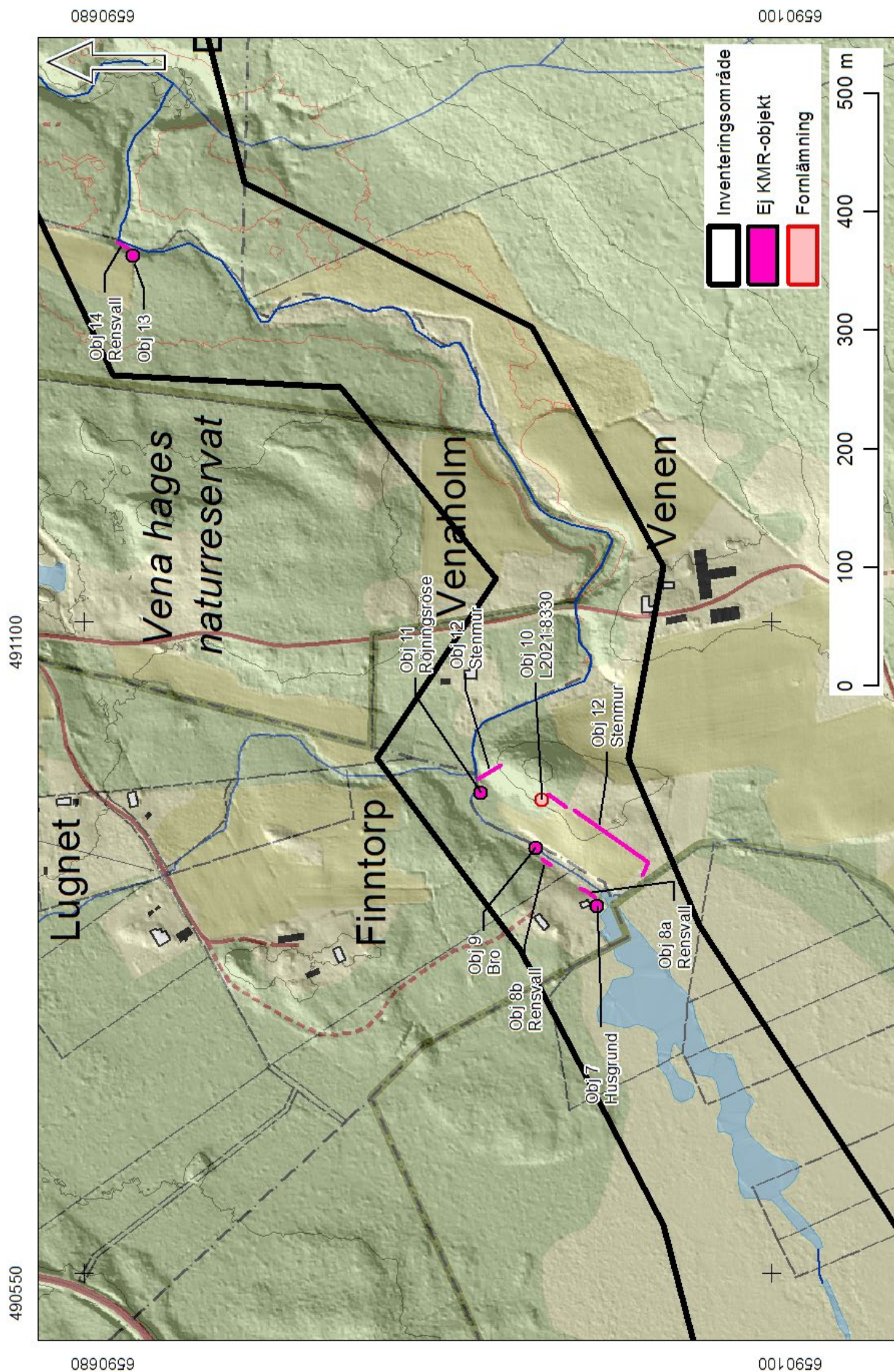
Jordeböcker 1608–1881

Jordeböcker Örebro län
Jordebok 1704
Jordebok 1706
Jordebok 1743

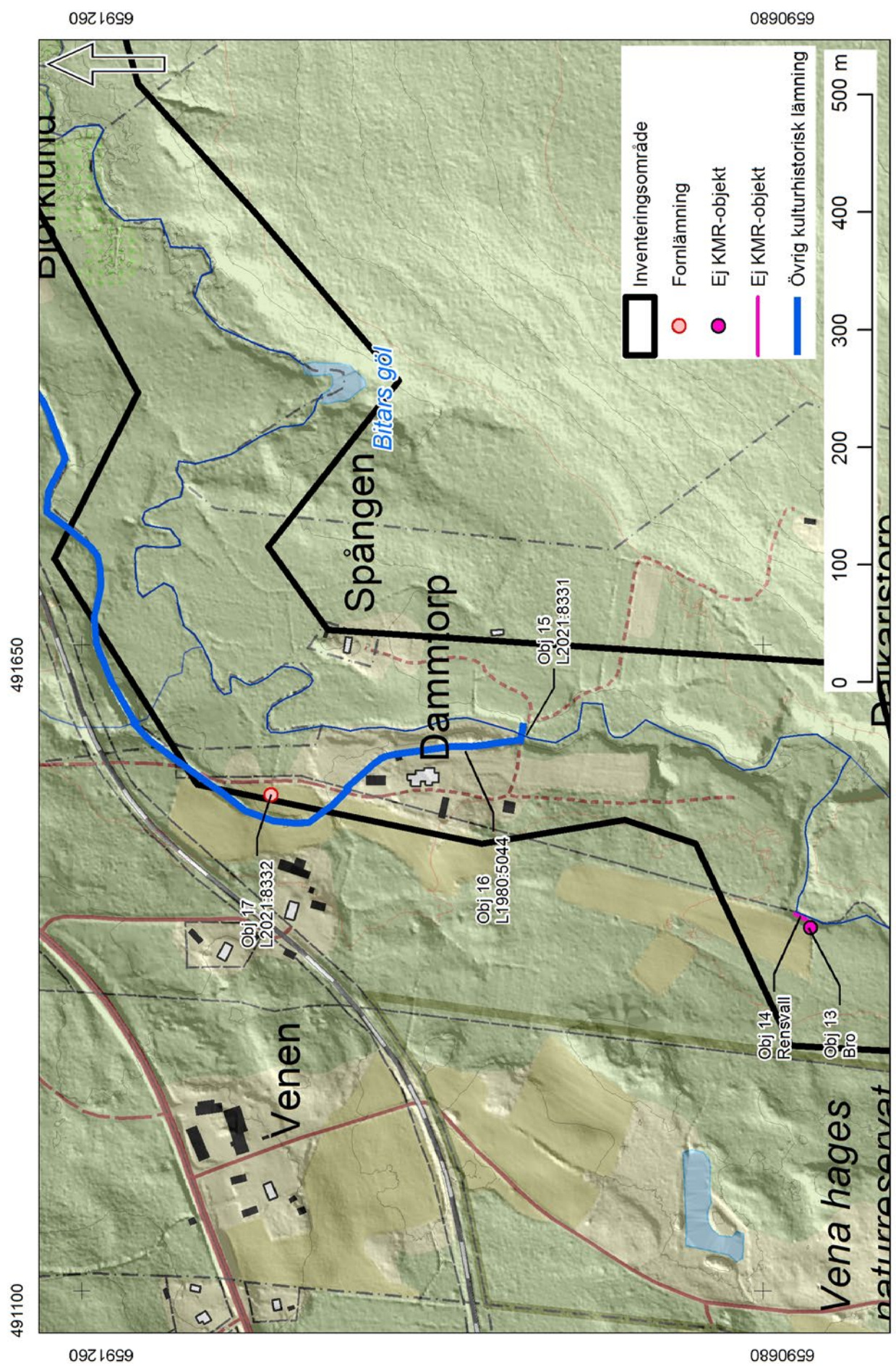
LÄNSSTYRELSEN I ÖREBRO LÄN

Vattendom 1955. Österbygdens
Vattendomstols dom. AD 74/1954.

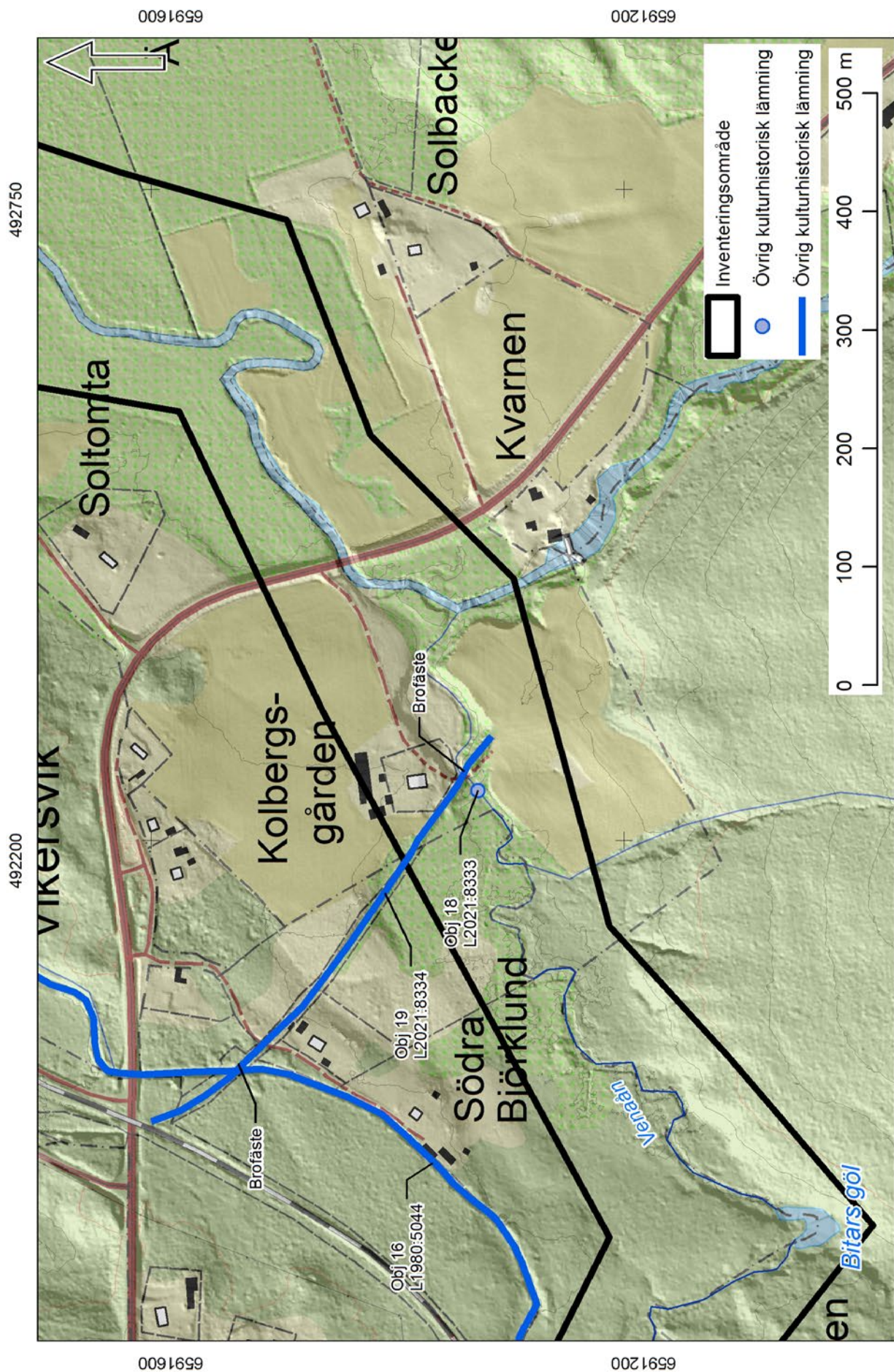

Figur 83. Objektplan över objekt 7–14 nedströms Venakärret. Lämningsarna utgörs mestadels av sentida lämningar, vilka inte registrerades i KMR. Skala 1:5 000.

Figur 84. Objektplan över objekt 13-17, vid Dammorp. Skala 1:5 000.

Figur 85. Objektplan över objekt 18–19, vid Kolbergsgården. Skala 1:5 000.

Arkeologgruppen AB

RAPPORT 2021:52

